

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 8
(19539)

2022 чылдың
февраль 9
среда

Хүннүң үнери — 08:06
Ажары — 17:45
Хүн дурту — 9:38

Садар өртээ хостуг 12+

РОССИЯНЫҢ ЭРТЕМ ХҮНҮ

Эртем үениң кыйгызынга төлептиг болзун

Эргим өңүктөр!

Россияның эртем хүнү-биле мээң эң чылыг байыр чедиришкенимни хүлээп ап көрүңер! Бо байырлал салым-чаяанның, чаа билиглерни өскөлөргө дамчыдып база эртем дилээшкенин болгаш шинчилелдерни кылып чоруур ховар кижилерни каттыштырып турар. Өөрүп четтиришкениң онза сөстөрүн бүгү назынын эртемге бараалгаткан улуг салгалдың эртемденнеринге хамаарыш-тырдым.

Эрткен чыл биске бир онзагай чыл болган. Ынчан бис Тыва Арат Республиканың тургустунганының 100 чылдаан оюн демдеглеп эрттирдис. Тыва күрүнө тургузуунуң төөгүзүңге холбашкан чаа эртем шинчилелдерин улуг өөрүшкүлүг демдегледис. Россияның болгаш бүгү-делегейниң эртем ниитилежилгезиниң республиканың төөгүзүңге улуг сонуур-

галдын Тываның 100 чылдаанынга тураскааткан эртем-шинчилел конференциязындан көрдүвүс. Аңаа холбашкан ажилдарга киржип турган бүгү-ле эртемденнерге өөрүп четтиргенимни илергейлеп тур мен.

Бо чылын Россияның эртем хүнүн Тываның гуманитарлыг болгаш социал шинчилелдер институтунуң чаа оран-савазында уткуп тур бис. Амгы үениң бо чаа чараш оран-савазы эртемче, билиглерже аныяктарны сорунзалаар чер болзун. Эртемденнер чүгле эртем түннелдерин чедип алыр эвес, а оларны эртем ажилдарыңа быжыглаар сорулгалыглар. Бөгүн эртем ниитилежилгезиниң чугула херээ болза, чоннуң чырыдышыкынын чедип алыры болур. Эртем-билиглериниң негтередишкени — ёралыг, дүмбей чорукка, кевин херек чок, хоозун "информастыг дааш-шимээнге" удур идегелдиг халып болур.

Эрткен чылын эртемниң ниитилежилгези-биле ужуражылганың соонда күүсекчи эрге-чагырганың аңгы органы болур Эртем талазы-биле агентилелди тургузарының дугайында шиитпирни хүлээп алдым. Ол болза республиканың эртем организацияларының ажил-чорудулгазын чогулчудар, Тываның эртемниң хөгжүлдизинге инвестицияларны хаара тудар, эртем-шинчилелдеринге хереглелдиг чидиг айтырыгларны болгаш күрүнө чагыгларын хевирлээр орган болур.

Ниитилелдин чурагайлаашкынче шилчишкени, профессионал болгаш куш-ажыл делгеминде үндезин өскерлишкенин, чаа билиг-билдирниң база амыдыралдың байдалдарының тыттып турары — ол бүгү эртем идепкейлиг киришкен турар ужурулг.

АҮК-түң божуу-дүрген хөгжүлдизиниң талазы-биле чаа инвестиция төлевилели-

ниң комплекси ажилдап кылдынган, ол чүүл чаа технологияларны негтередириң негээр. Республиканың планнарында тудуг материалдарының, ыяш болбаазырадылгазының чаа бүдүрүлгелерин тургузары бар.

Ховар болгаш өңнүг металлдар талазы-биле улуг даг-тывыш төлевилелдери боттанырының кырында келген. Ооң-биле чергелештир бойдус камгалалдыг механизмнерни ажилдап кылыры эргежок чугула апарган. Бистиң мурнувуста энергетика талазы-биле улуг төлевилел бар, улуг хемчээлдиг чуртталга комплекзиниң тудуун чорудуп эгелээн болгай бис. Амгы үениң шынарлыг күш-ажыл курлавырларын хевирлээриниң талазы-биле сорулгалар хөй.

Маңаа, Тываның гуманитарлыг эртемниң төвүңге, культурлуг шинчини, дылды, чүгле тыва чоннуң эвес, а республикада чурттаан бүгү чоннарның аас чогаалын кадагалап арттырыры эргежок чугула. Бети дизе, Президентиниң чарлыы-биле 2022 чылды Россияның чоннарының уран чүүлүнүң болгаш дээп, суйбаттынмас культур салгалының чылы кылдыр чарлаан болгай. Бистиң аныяктарымыс, амыдырал үндезини-биле өскерлип, хуулуп турар үеде оларның сагыш-хөөн база психологтук турум чоруу онза кичээнгейни негеп турар.

Силер, хүндүлүг эртемденнер болгаш республиканың эртем ниитилежилгези үениң кыйгызынга төлептиг харыылаар силер дээрзинге бүзүрелдиг мен.

Профессионал байырлалыңар-биле база катап байыр чедирдим. Сеткилим ханызындан быжыг кадыкшылды, төнмөсчитпес чогаадыкчы чаяанны силер бүгү-деге күзедим!

Тываның Баштыңы
В. ХОВАЛЫГ.

Бөгүңү үндүрүлгөде:

Идегел

ТЫПТЫП КЕЛГЕН

Бистиң республикада бок "реформады" чыткан черинден шимчеп эгелээн деп болур. Күрүнениң «Транспорт сервис база төлевилели» унитарлыг бүдүрүлгө 2021 чылда тургустунган, ажил-чорудулгазынга чугула херек тускай техника аймаа-биле ону чепсеглээн.

3-кү арында

Уруглар пособиеси февраль 1-ден тура өскөн

РФ-тиң Социал камгаладылга фондузунуң Тыва Республикада регионалдыг салбырының дыңнатканы-биле, 2022 чылдың февраль 1-ден тура уруглар пособиеси өскөн:

6-гы арында

ЧИДИГ АЙТЫРЫГ

Кызылдың складтарынче хөмүр-дашты дажып эгелээн

Хоорайның одалга төвүнүң болгаш Энергетиктер 6 А адресе хөмүр складының автотехниказы Каа-Хем хөмүр-даш уургайындан хөмүрнү чүдүрүп эгелээн.

Республиканың чонунга бөгүн дораан хөмүр-дашты садып алыр арга бар болзун дээш, ТР-ниң Одалга болгаш энергетика яамызы үстүндө ады кирген ийи склада хөмүр-дашты дарый дүжүрер даалганы берген.

Тургустунуп келген нарын байдалдың чылдагааны болза, Тывага хөмүр-даш өртээн чийгедиптерге, Хакасияның чийең садыкчылары хөмүр-дашты мөөңү-биле садып апарган. А даг-руда компаниязы хенертен ол хире хөй хемчээлдиг хөмүр-даш хереглеттине бээринге белең эвес болган. Ооң уржуундан тус черниң чурттакчы чонунга садар хөмүр-даш артпайн барган.

Бо хүннерде чонга хөмүр-дашты садып эгелээн.

Бистиң корр.

Архивтен чурук.

Тоолчунуң хыралбас өнчүзү

«Назын кыска, тоол узун — Ындынналган өгбелерим одаан каапкаш, чоруй баап-тыр...
... Өжер четкен отту катап чүшкүрүпкеш,
Өске бир оол «Шыяан ам!» деп дилеп келир»...

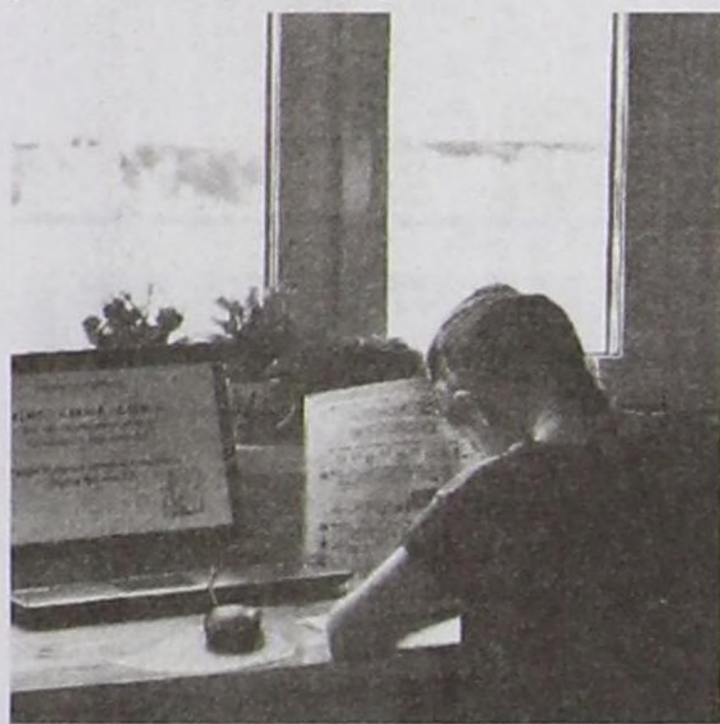

8-9-ку арындарда

ӨӨРЕДИЛГЕ

Февраль 14-ке чедир узаткан

Тываның школарының дистанциялыг өөредилгезин февраль 14-ке чедир узаткан.

Ниити өөредилгениң школары, ортумак профессионал өөредилгениң сургуулдары болгаш дээди өөредилге черлериниң студентилериниң дистанциялыг өөредилгезин ам база узаткан. Чылдагааны – чаа коронавирустан аараан уругларның саны көвүдөп турарында.

Росхереглелхайгааралдың Тывада эргелелиниң болгаш ТР-ниң Кадык камгалал яамызының дыңнатканы-биле алырга, февраль 5-те Covid-19-тан аараан улустуң саны 586 четкен. Эпидемиологтук шинчилелдерниң түңнелинде билдинип келгени, уруглар колдуунда аарыгны өг-бүлезинден чыпшырып ап турар, оон өөредилге черинге келгеш, эш-өөрүнчө халдадып турар болган. Ону соксадыры-биле, сургуулдарның дистанциялыг өөредилгезин узадыр шиитпирни үндүргөн.

Бистиң корр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Тыва Республиканың күрүнө шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Эртемниң хөгжүлдезинге кириген ачы-хавыяазы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың “Шылгараңгай күш-ажылы дээш” медалы-биле

Айлана Калиновна КҮЖҮГЕТТИ – дээди өөредилгениң “Тываның күрүнө университети” федералдыг өөредилге бюджет албан чериниң философия кафедрасының профессорун;

Ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың “Шылгараңгай күш-ажылы дээш” медалы-биле

Зоя Сюр-ооловна ХОМУШКУНУ – күш-ажылдың хоочунун;

Төлөптүг албан-хүлээлгези дээш Тыва Республиканың “Шылгараңгай күш-ажылы дээш” медалы-биле

Солаңгы Николаевна СААЯНЫ – Федералдыг казначействонун Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң удуртукчузун шаңнаар.

Өөредилге адырының хөгжүлдезинге кириген ачы-хавыяазы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш “Тыва Республиканың улустуң башкызы” хүндүлүг атты

Юрий Николаевич СЕННИКОВКА – Тыва Республиканың «Кызылдың транспорт техникуму» күрүнениң автономнуг профессионал өөредилге чериниң директорунга;

Тыва культураның болгаш уран чүүлдүң хөгжүлдезинге кириген ачы-хавыяазы болгаш улустуң ырыларының база хөөмейниң күүселдезинге чедиш-киннери дээш “Тыва Республиканың улустуң хөөмейжизи” хүндүлүг атты

Владимир Серенович СОЯНГА – күш-ажылдың хоочунунга;

Культура болгаш уран чүүл адырынга кириген ачы-хавыяазы дээш “Тыва Республиканың алдарлыг артизи” хүндүлүг атты

Чойгана Федоровна САГААЧЫГА – «Тываның улусчу оркестри» күрүнениң бюджет албан чериниң артизинге;

Кадык камгалалының системазына кириген ачы-хавыяазы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш “Тыва Республиканың алдарлыг эмчизи” хүндүлүг атты

Айлаң Кусааловна СПИРИНАГА – Тыва Республиканың «№1 республика эм-нелгези» күрүнениң кадык камгалалының бюджет албан чериниң салбыр эргелек-чизинге;

Эртемниң хөгжүлдезинге кириген ачы-хавыяазы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш “Тыва Республиканың эртемниң алдарлыг ажилдакчызы” хүндүлүг атты

Светлана Чондан-ооловна ДОНГАКА – “Тыва Республиканың Чазаның чанында Тываның гуманитарлыг болгаш дузалал социал-экономиктиг шинчилелдер институту” эртем-шинчилел болгаш өөредилге чериниң башкарыкчы эртем ажилдакчызынга;

Культура болгаш уран чүүл адырынга кириген ачы-хавыяазы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш “Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы” хүндүлүг атты

Ольга Владимировна БОЧЕГУРОВАГА – Улуг-Хем кожуунунун Шагаан-Арыг хоорайда немелде өөредилгениң “Уругларның уран чүүл школары” муниципалдыг өөредилге бюджет албан черинде аас чогаал болгаш теоретиктиг эртемнер салбырының башкызынга;

Өзүп олурар салгалдың өөредилгезинге болгаш кижизидилгезинге кириген ачы-хавыяазы болгаш хей чылдарда ак

сеткилдиг ажылы дээш “Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы” хүндүлүг атты

Екатерина Михайловна МОНГУШКА – Чеди-Хөл кожуунда “Хову-Аксының ортумак ниити-билиг школары” өөредилге черинде орус дыл болгаш литература башкызынга;

Елена Васильевна СУВАН-ОЛГА – “Совет Эвилелиниң Маадыры Н.Н. Макаренко аттыг Кызыл хоорайның №15 лицейи” муниципалдыг автономнуг өөредилге албан черинде англи дыл башкызынга;

Лидия Константиновна ХОМЧЕНКОВАГА – “Кызыл хоорайның №5 гимназиясы” муниципалдыг бюджет өөредилге албан чериниң орус дыл болгаш литература башкызынга;

Өөредилге адырынга кириген ачы-хавыяазы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш “Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы” хүндүлүг атты

Надежда Маасовна КАРА-САЛГА – дээди өөредилгениң “Тываның күрүнө университети” федералдыг өөредилге бюджет албан чериниң физика-математика факультетиниң математика болгаш математика башкылаашкынының кафедрасының доцентизинге;

Ирина Делег-ооловна ООРЖАКА – дээди өөредилгениң “Тываның күрүнө университети” федералдыг өөредилге бюджет албан чериниң Кызылда педагогика колледжизиниң төрзэн дылды болгаш уругларга чогаалды башкылаарының арга-хоргаларының башкызынга тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2022 чылдың февраль 4
№ 48

ОЛИМПИАДА-2022

Александр Большунов 24-кү кышкы Олимпиаданың алдын медалының эдилекчизи.

Бээжинден медээлер

Кыдаттың найысылалын орустап Пекин дээр болза, тывалар ону шаг-төөгүдөн бээр Бээжин деп адаар турган.

«Бээжинден үнген-не мен, шуу!»

Бежен, алдан хона бердим, шуу! деп турар чиң сөөртүкчүлериң ырызың дөгере одуругларын ырлаар болза, төнмес-батпас узун болур дээри-даа шын боор.

Бээжинче өлүк-кеш чедирип, оон төвөлөргө пөс-таавыдан эгелээш аңгы-аңгы барааннар чүдүрүп алгаш, Тываже эккеп турган чиң сөөртүкчүлери ол үениң

садыг-саймаазын чорударына улуг үлүүн кирип чораан улус ол турган.

Ам бо хүннерде тываларның ыр-шоорунда кирген Бээжин хоорайда 24-кү кышкы Олимпий оюннары эгелей берген.

Россияның чыынды командазы ам бо удаада база Россияжи олимпий комитетиниң тугунун адаанда амгы Олимпиадада киржип турар.

Февраль 8-тиң эртенинде байдал-биле Россияның олимпийжилери өске чурттарның командаларына деңээрге, эң хей – 7 медальды чаалап алган. Ол

дээрге бир-ле дугаарында хаактыг чарышка амы-хууда Александр Большуновтун болгаш фигурлуг чуңгулаашкына командалар аразына Россияның чыынды командазының чаалап алган алдын медальдары-дыр. Россияның ол 2 алдын медальдарына 3 мөңгүн болгаш 2 хүлер медальдар немелде, медальдар талазы-биле Россияның командазы өске командаларны мурнай бергени ол.

Чогум Олимпиаданың албан ёзузунун түңнелдери-биле ам бо хүнде 5 медаль (3 алдын, 2 мөңгүн) чаалап алган Кыдаттың чыынды командазы мурнап турар деп айыткан-даа болза, чаалап алган медальдар саны-биле Россия 2 дугаар черде деп санадып турар Швецияның (3 алдын медальдыг) командазын ийи катап алып турар. Алдын медальдыг үнези мөңгүн, хүлер медальдардан бедик болганын, албан ёзузу-биле Россияның командазы ам бо хүнде 3 дугаар черде чоруп турары ол.

Россияның чыынды командазына баштайгы алдын медальды хаактыг чарыштын скиатлон хевиринге Александр Большунов чаалап эккелген.

Хаактыг чарыштын чартыын классиктиг арга-биле, өске чартыын хаактарын солуп алгаш, хостуг маңнаар скиатлонга тыва аарыкчыларның Улуг-оол деп адай бергени Александр Большунов амгы олимпиадага эки белеткенгеш, удурланыкчыларындан бир баш алып турарын 30 километр хемчегиниң эгезинден эгелеп-ле көргүзе берген. Чарыш эгелеп турда, хей улус аразына ооң барып дүшкени безин, аңаа алдын медальды бүзүрелдии-биле чаалап алырынга шаптык катпаан. Ийи дугаар чер алгаш, Россияга мөңгүн медальды бо хевирге эккелген Денис Спицовту Александр «Улуг-оол» бир минута ажыр мурнап келген.

Команда аайы-биле фигурлуг чуңгулаашкына Россияның чыынды командазы бүзүрелдии-биле алдын медальдарны чаалап алганы, бо хевирге бистиң

чуртувустун спортчулары черле шыырак деп чүвени база катап бадыткаан.

Ынчалза-даа сөөлгү чылдарда оларга шыырак чижилгени азиат омак-сөөк спортчулар тургузуп турар апарганы каракка көскү. Япония, Кыдаттан аңгыда, Американың Каттышкан Штаттарындан, Канададан болгаш Европа чурттарындан азиат омак-сөөк чемпионнар үнүп турары, тываларга база фигурлуг чуңгулаашкын өөредир болза эки түңнелдерге чедип болур деп идегеп болгу дег...

Олимпий оюннарына-даа, Делегей, Европа чемпионаттарына-даа алдын-биле шуткуп каан мөңгүн-даа, хүлер-даа медальдар турар. Ындыг, алдын чайырлыг хүлер медальга хостуг хүрешке чайгы Олимпиадага 3 дугаар болган Артас Санааның чаалап алган медалы хамааржыр.

Бээжинде эртип турар кышкы Олимпиадада биатлонга эр-кыс холумак эстафетага Россияның командазының чаалап алган хүлер медальдары база алдын чайырлыг болган деп болур. Чүге дээрге бистиң биатлончуларывыс эгезинде аштырып турза-даа, удурланыкчыларына четкеш, ажып чоруп оргаш, алдын, мөңгүн медальдарны эң сөөлгү 150 метр черге аштырыпкаш, 3 дугаар болган.

Хаактыг чарышпышаан, чыдып, туруп алгаш, адып-боолап база мөөрейлежир биатлон Тывага совет үеде дыка сайзыраан турган болганда, ол спортту база биске улаштыр сайзырадыр күзенчиг...

Үстүнде адаан медальдардан аңгыда, Россияның олимпийжилери трамплинден шураарына команда аайы-биле мөңгүн, амы-хууда фристайлга хүлер медальдарны чаалап алган.

Кыдатта Олимпиадага баштайгы медальды Россияга Наталья Непряева скиатлонга мөңгүн медальды чаалап алгаш эккелген.

Бээжинде 24-кү кышкы Олимпиада уламчылашыаан. Ооң түңнелдерин «Шын» солун улаштыр чырыдар.

Мерген КЫРГЫС.

БОК РЕФОРМАЗЫ

Идегел тыптып келген

Бистиң республикада бок «реформазы» чыткан черинден шимчеп эгелээн деп болур. «Транспорт сервис база төлевилели» КУБ 2021 чылда тургустунган. Ажыл-чорудулгазынга чугула херек тускай техника аймаа-биле ону чепсеглээн. Грейдерлер, бок чүдүрер техника, бок үндүр сөөртүр машиналар дээш өске-даа дериг-херексел аймаан федералдыг төптөн Тывага саң-хөө дузаламчызы 1,5 миллиард рубль акшаның күсели-биле саткан. Хүн бүрүдө бокту полигоннарже үндүр сөөртүрүнден аңгыда, чурттакчы чоннуң ында-мында овааландыр төп каапканы боктарны бөле аштап, полигоннарже үндүр сөөртүр сорулганы республиканың удуртулгазы күрүнениң «Транспорт сервис база төлевилели» унитарлыг бүдүрүлгениң мурнунга тургускан. Бок полигоннарының болгаш бокту болбаазырадыр заводтарның төлевилелдерин ажылдап кылып, оларны тудар ажылды база үстүндө айыткан бүдүрүлгө чорудар уjurлуг.

Тывага бок реформазынче кандыг-даа белеткел чокка киргеш, бо чугула ажылды боттандырып эгелеп безин шыдаваан СТ-ТБО регионалдыг операторну үндүрүп чорудуптарга, ооң орнунга Кызыл хоорайга «Чаагайжыдылга» муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгө, кожууннар төптеринге тус черлериниң чаагайжыдылга бүдүрүлгелери түр када ажылдап, бокту үндүр сөөртүп турганнар. Күрүнениң «Транспорт сервис база төлевилели» унитарлыг бүдүрүлгө бодунуң ажыл-чорудулгазын дорту-биле 2022 чылдың январь 1-де күүседип кирген. Ооң директору Алексей Пустозеров эрткен январь ай дургузунда кылып чоруткан ажылының дугайында Республиканың Чазаның ээлчеглиг Аппарат хуралының үезинде Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгга илеткээн.

Бо чылдың баштайгы айында «Транспортный сервис и проект» унитарлыг бүдүрүлгө 151,88 кубометр бокту үндүр сөөрткен. Ындыг болур-даа уjurлуг турган деп чугаалап болур. Чүге дээрге чаа регионалдыг операторну тургузар, ону машина-техника-биле хандыар талазы-биле улуг ажылды республиканың удуртулгазы 2021 чылда кылып чоруткан. Бокту доктаамал үндүр сөөртүр талазы-биле дугуржулгаларны бок «ээлери»-биле регионалдыг оператор чорудуп турар. Февраль айның баштайгы хүннеринге чедир

165 бүдүрүлгө, 63 сайгарлыкчы, 51 муниципалдыг бүдүрүлгө, 26 федералдыг организация-биле дугуржулгаларны чарган. Хууда бажыңнарның ээлери-биле база оларның богун үндүр сөөртүрүңүз дугуржулгаларын чарып турар.

Шыңгы кичээнгейни салган

Бок реформазын кожууннар-га чорударыңа чаа операторнуң «холу четкен» деп болур. Чуртталга-коммунал ажыл-агый сайыды Мерген Мынын-оолдун дыңнатканы-биле алырга, кожууннар-га бок реформазын чорударынче шыңгы кичээнгейни салган, бокту бөлөр болгаш үндүр сөөртүр бүдүрүлгелериниң ажыл-чорудулгазын болгаш хүлээлгелерин чиге тодаргайлаар талазы-биле ажыл чоруп турар. Эң ылаңгыя сумуларга регионалдыг операторнуң ажылы тус черниң эрге-чагыргаларының удуртукчуларының дузасындан кончуг хамааржыр. Суурларда бажыңнар ээлери-биле бокту үндүр сөөртүрүңгө дугуржулгаларны чарарыңа, бокту өй-шаанда үндүр сөөртүрүңгө чогуу-на суму чагыргаларының ажылдакчылары улуг организация-биле кылып чорудар уjurлуг.

Берге айтырылганың бирээзи улуг хемчээлдиг бок аймаанга хамааржыр диваннар, соодукчулар дээр ышкаш өске-даа эт-септи чурттакчыларның бок

Ындыг болур-даа уjurлуг турган деп чугаалап болур. Чүге дээрге чаа регионалдыг операторну тургузар, ону машина-техника-биле хандыар талазы-биле улуг ажылды республиканың удуртулгазы 2021 чылда кылып чоруткан.

чыыр черлерже үндүр октап турары, оларны үндүр сөөртүрүңүз бергеzi. Мындыг янзылыг, барык-ла «хол-биле башкарар» апар айтырылглар бар-даа болза, Тывага бок реформазы 2022 чылда шуудап эгелээниниң имдемдээ бар.

Саналдарда чүве-ле бар

Ниити байдал ажылын соксаткан СТ-ТБО регионалдыг операторнуң үезинде ышкаш эвес. Күрүнениң «Транспорт сервис база төлевилели» унитарлыг бүдүрүлгөzi, ооң тургузукчузу Чуртталга-коммунал ажыл-агый ямызы база Арга-ыаш ажыл-агый болгаш бойдус курлавырларын ажыглаарының ямызы демниг ажылдап турар деп болур.

Кызыл болгаш Чадаана хоорайларның чоогунга бок полигоннарын, бокту болбаазырадыр чок кылып заводтарны тударын дүргедедир даалганы Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг Тывага бок реформазын чорударыңа дорт хары-салгалыг бүдүрүлгелериниң болгаш албан черлериниң удуртукчуларыңа берген. Бир эвес херек болза, акша-хөреңгини

немей үндүрүп болурун Владислав Ховалыг дыңнаткан.

Тывага бок реформазының шимчеп эгелээни тус черниң чурттакчыларыңа эки болуушкун боору чугаажок. Ооң дугайында Тыва Республиканың Чазаның вконтате арынындан көскү. Чамдык кижилер боттарының санал-оналдарын-даа киригеннер. Чижээлээрге, чук саваларны болгаш машиналарның резин дугуйларын чыгаш, оларны үүрмектээш, асфальт-бетон холумаанга немээш, автомобиль оруктарын шыварыңа ажыглаарын Ренат Оюн сүмелзэн.

Александр Невский деп адаттыг киж Ренат Оюннуң саналын деткип, чук болгаш резин кылылганы, эң ылаңгыя машина дугуйларын болбаазырадыр чок кылып республиканың Орук-транспорт комплекзиниң ямызы чорудар болза, эки деп санап турар. Ындыг саналдарда чүве-ле бар.

Кызыл хоорайда кагдыгган машина заводунга ажиттыгган биче бүдүрүлгө полиэтиленден (чуктан) кылган сава аймаан брусчатка кылырыңа ажыглаарының шенелделерин кылган. Бо бүдүрүлгө чук

саваларны үүрмектеп, эзилдирип, эриг чукту элезин-биле холуп, брусчатканы кылып турган. Ажылды долузу-биле автоматчытпаан, брусчатка холумаан, ону хептээрин холбиле кылып болган уржуунда бүдүрүкчүлүү эвээш болган. Ындыг чылдагаан болгаш саң-хөө байдалының берге болганы-биле ол бүдүрүлгө хагдыгган. Бо арга-дуржулганы кичээнгейлиг шинчилеп көрүп, оон чүү үнүп болурун илередири артык эвес боор оң. Чүге дээрге чук саваны чыырынче шыңгы кичээнгейни республикада угландырып эгелээн. Полиэтиленден кылган саваларны чыыр талазы-биле хууда ажыл-агыйлыг кижилер безин тыптып келген, оларга деткимчени Арга-ыаш ажыл-агый болгаш бойдус курлавырларын ажыглаарының ямызы көргүзүп турар-дыр. Чижээлээрге, Амир Салчак Каа-Хем кожууннуң төвү Сарыг-Сеп суурда Енисейская кудумчуда эрги чук сава, саазын аймаа хүлээп алыр пунктуну ажиткан. Школалар, албан черлери, садылгар-биле дугуржулганы бо сайгарлыкчы чарып, ажыглалдан үнген дептерлерни, кыдырааштарны, картонну эвээш звести чыып болур-ла боор. Амир Салчак ышкаш хууда сайгарлыкчыларның орулга ажылдап алыр аргазы болгаш күрүнөдөн деткимче кандыг дээрзи кижилерге сонуганчыг.

Агаар-бойдус арыг болзун

Тываның ажыл-агыйы, тывынгыр-сагынгыр кижилери автомобильдерниң резин дугуйларын үүрмектей үзе-чаза кескеш, кожавыс Черногорск хоорайда кылымал алгы заводунга бир кезек када дужаап, эвээш-биче-даа болза, акша-көпеекти ажылдап ап турдулар. Ол комбинат ону эзилдиргеш, резин хевистер дээш өске-даа бөдүүн продукцияны бүдүрүп үндүрүп турган. Комбинаттың экономиктиг арга-шинээ бергедээш, чамдык кижилерниң акша алыр ол аргазы дуглалган.

Сөөлгү үеде автотранспорт аймааның эрги дугуйларын үүрмектей хеггеш, асфальт-бетонга немээш, автомобиль оруктарын шыварыңа ажыглаары Россияның чамдык регионнарында негтереп эгелээн. Резин холумактыг асфальтылыг оруктар тайгыр эвес, белең чарлып элевес, черле ынчаш, шынары эки деп санап турар. Тывада орук тудуун чорудуп турар, экономиктиг болгаш техниктиг күчү-күжү элээн шыырак «Восток» кызыгаарлаан ниитилел бо технологияны шиңгээдип ап, Тываның агаар-бойдузун арыг болурунга бодунуң көскү үлүүн кирип болгу дег.

Республикага бок реформазы шуудап, коммуналдыг боктун кадыг хевирлерин чыыр полигоннар, боктарны болбаазырадыр чок кылып заводтар чоокку чылдарда туттунуп, ажилдай бээр, төрзөн черивис арыг апаарыңа идегел Тываның чонунда тыптып келген.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

КАДЫКШЫЛ

Аарыг улус саны эвээжеп эгелээн

Кызыл хоорайның ковид-бригадалар эмчилери

Понедельникте, февраль 7-де, Аппарат хуралына ТР-нің кадык камгалал сайыды Анатолий Югай чаа коронавирустан аараан улустуң саны бичиилеп-даа болза эвээжеп эгелээнин дыңнаткан. Ынчалза-даа байдал чүгээртеп эгелээн деп чугаалаар чылдагаан эвес дээрзин сайыт демдеглээн.

Оон аңгыда Call-төптерже телефон дамчыштыр кээп турар медээлерниң саны база эвээжеп эгелээн. Медээ хүлээр төптерде 63 оператор дүн-хүн чок ажылдап турар.

Республика девискээринде аарыг улусче 108 ковид-бригада үнүп, ажылдап турар. Ол ышкаш дүрген эмчи дузасы чедирер 64 бригада, 36 – соңгаарлатпас эмчи дузасының бригадасы, ОРВИ дээш кыйгыртышкынче – 44, халдавырлык

өске аарыглар дээш кыйгыртышкынче 9 бригада үнүп турар.

Эрткен дыштаныр хүннерде эмчи дузасы чедирер дээн бригадаларны хоорай иштинге дажырыныче 59 автомашиналарны хаара туткан, оларның иштинде 34 машина ТР-нің Чазаның автопарыгындан болгаш яамылар, албан организациялардан аңгылаан. Халдавырлык аарыг кедереп эгелээн үеден бээр Тываның Кадык камгалал яамызының

албан машиналарын, кожуун болгаш хоорайда эмчи организацияларының удуртукчуларына быжыглаттыгган машиналарны шуптузун эмчи бригадалар сөөртүрүнче хаара туткан. Ол ышкаш кыдындан хууда машиналарны база херек үеде хөлезилеп ап турар.

Ниитизи-биле республика девискээринде коронавирус ам-даа оожургаваан. Росхереглелхайгааралдың Тывада эргелелиниң дыңнатканы-биле, омикрон штаммындан 57 кижиле аараан дээрзин Иркутскиде чумага удур институттун лабораториязынга шинчилээн анализ харыызы бадыткаан. Эргелелдин ора-лакчы даргазы Ольга Монгуш омикрон штаммы республикада өөскүп турарын демдеглээн. Эрткен неделяда Аппарат хуралына Анатолий Югай дельта штаммындан ам-даа улус аарып турарын чугаалап турган.

Ынчап кээрге амгы үеде республикада коронавирустун ийи штаммындан улус аарып турар.

2022 чылда чаа ФАП-тар немежир

Тываның суурларында кадык камгалалының баштайгы эмчи дузасын чедирер черлерни чаартыр программа езугаар 2022 чылда республика девискээринге дөрт кожуунга үш фельдшер-акушер пунктузу болгаш үш эмчиниң амбулаториязын тудары көрдүнгөн.

Чаа ФАП-тарны Чеди-Хөлдүн Ак-Талга, Кызыл кожуунун Терлиг-Хаяга, Каа-Хемниң Кундустугга тудар. Эмчиниң амбулаториязын Улуг-Хемниң Арыг-Үзүүнге, Хайыраканга болгаш Кызыл кожуунун Баян-Колга тудар дээн.

Бо тудугларже үстүндө адаанывыс программа езугаар 2022 чылда 70 569,75 муң рубльди федералдык болгаш регионалдык бюджеттерден аңгылаар. Ооң иштинде 68 981,9 муң рубльди федералдык бюджеттен үндүрер.

Бо хүннерде "Авангард" КХН-нің организациязы тудуг материалдарының өртөк-үнезиниң өзүп турарын барымдаалап, тудугларның дөзевилел санаашкыннарын чорудуп турар. Ооң соонда тудуг бүрүзүнүн төлөвилелиниң дөзевилел документилери күрүнениң тудуг экспертиказын эрткен соонда, электроннуг хевирге хүлээникчи организациялар аразына аукционну чарлаар.

Тываның Кадык камгалал яамызы тус черлерниң чагырга черлери-биле кады ук тудугларны суурларның девискээрлеринге тудар эргени берип турар документилерни белеткеп эгелээн.

Арынны Карина МОНГУШ белеткээн.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАДА КОРОНАВИРУС ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ЭПИДБАЙДАЛ

2022 чылдың февраль 7-ден 8 хүннеринде

572

COVID-19-тан аараан деп бадыткаттыгган таварылгалар

2013

COVID-19-тан экирээн улустуң саны

33,5%

хостуг орун фондузу

7886

2022 чылдың январь 1-ден тура аараан улустуң саны

9

2022 чылдың январь 1-ден тура COVID-19-тан чок болган улустуң саны

Вакцинацияны долузу-биле 100 698 кижиле эрткен.

Ревакцинацияны 38 727 кижиле эрткен.

Изиг шугум дугаарлары:

+7 (394 22) 5-62-62

+7 (394 22) 2-48-85

+7 (394 22) 3-73-73

ЧУГУЛА ХЕРЕК ТЕЛЕФОННАР

ЧАҢГЫС ААЙ
CALL-ТӨПТҮҢ
ТЕЛЕФОНУ

122

ДҮРГЕН ЭМЧИ ДУЗАНЫ
ХЕРЕГЛЭЭНДЕ,
103, 112
ДУГААРЛЫГ
ТЕЛЕФОНЧЕ ДОЛГА!

ПОЛИКЛИНИКАЛАР ТЕЛЕФОННАРЫ:

Республиканың
уруглар поликлиниказы –
6-14-24, 8-900-160-0015,
8-900-160-3434.
Анализ харыызын
айтырарда –
8 923 390 34 00

Кызылдың хоорай
поликлиниказы –
3-73-73, 2-88-10

Консультация-
диагностика
поликлиниказы РЭ №1 –
3-72-72, 2-18-63

ГОСПИТАЛЬДАР:

Республиканың
уруглар эмнелгези –
3-24-66, 89293581602

Хөй талалыг эмчи төвү –
89235901323, 6-08-63,
6-08-50, 6-08-53, 6-08-51.

Халдавырлык аарыглар
эмнелгези
(Чехов кудумчузу,
65 дугаар бажың) –
89235901323, 6-68-80,
6-05-62, 6-40-60.
Перинаталдык төп –
7-75-77 (call-төп),
2-27-57, 3-04-72.

Теркорпус РЭ №1- 3-66-77

ӨГ-БҮЛЕ БОЛГАШ КИЖИЗИДИЛГЕ

Бичии күрүнежигештин ажылы кымныыл?

Уруглар кижизидилгези бистиң ниитилеливисте хүннүң бир чугула айтырыгларының бирээзи. Шын кижизидилге – бистиң келир үеде аас-кежиктиг кыраан назынывысты магадылаар, а багай кижизидилге – бистиң муңгаралывыс, ажыг караавыс чаштары болгаш бүгү ниитилелге өскелерниң мурнунга бистиң улуг буруувус болур.

Уруглар – бистиң келир үеви, чуртталгавыстың каастакчылары, өөрүшкүзү, өңгүр чараш чечектери, ниитилеливистиң идегелдиг келир үези, даянгыжы дээр бис. Эки, чараш чүүлдерни уругларга кылган, кылып турар болгаш ам-даа кылыр.

Ынчалза-даа шупту уруглар база бистиң өөрүшкүвүс болбайн турар, амыдыралдың кара хөлегезинде олар бистиң чүрээвистиң кем-балыы, сагыш-сеткилдин аарышкызы, муңгаралы, аар-чүгү болуп турарын чугаалап апаар.

Чүге? Маңаа мен ие-чаш дээр статистика талазы-биле тайылбыр кылбас мен. Ие-чашка күрүне улуг сагыш салып, чаш кижиниң эки өзүп доругарына бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны кылып, хей түңнүг ие капиталының акшазын иелерге төлөп турар болгай. Ол сагыш човаашкынынга ада-иелер харысалгалыг болуп, кадык-шыырак, эртем-билиглиг, кижизиг кижини күрүнеге өстүрүп азыраар дорт хүлээлгезин утпаза эки.

Араганың хайындан

Чамдык ада-иелерниң талазындан «ада-иези» деп бот-медерелдин чогу азы одунмааны кижини кайгадаыр. Назы чет-пес кээргенчиг ажы-төлдү каапкаш, арын-нүүрүн оскунуп, чер кезип тояап, арагага хандыкшып, азырадыкчы хөөннүг болуп, ажы-төлге, ал-боттарына база чоок кижилеринге берге, эпчок байдалды тургузуп турарлар. Дириг ада-иелер «өскүстерниң» саны өскөн, төлдү төрээш, октаптарга, күрүне азырап каар дээр сиилең сеткилдиг ада-ие «хектерниң», арагачыларның хайындан чеже бичии ажы-төлүвүс түрөп, ыглажып, харын-даа чамдыктары кемниг, дудуу болуп төрүттүнүп, чырык черге «кижи» деп чоргаар сөстүң бүрүн эргелиг ээзи болур аргазы чок, инвалид болуп артар аар салым-чолга таваржып турар. Бо дээрге чүгле ада-иелерниң эвес, бүдүн ниитилелдин муңгаралы, аарышкызы-дыр.

Тыва чон ажы-төл октавас чораан

Шаанда тыва чон аразынга ажы-төлүн октапкан деп чугааны кижидиңа, билбес турган. Өскүс арткан ажы-төлдү чоок улузу азырап өстүрүп каар буянның чораан. Амгы үеде хайгаарал чок арткан ажы-төлдү азыраар дээр, хоргадап чери ажилдап турар. Азыраарга, акша төлөп турар апарган дээр-ле ону сүржүр улус көвүдээр. Ону кылыры амыр эвес, хей документ, доктаал-саавыр чыыр апаар. Ада-иениң хайгааралы чок арткан уруг азырааны дээр-ле акшаны оларга белен санап бербес. Дириг ада-иелер болза, судтуң шиитпири чокта ол эки тураның опеказы апаар, акша төлөвес. Суд шиитпири барда, өскүс болгаш ада-ие эргезин казыттырган улустуң опеказының телевириңиң түңү аңгы-аңгы болур.

Амыдыралда кижизидилге кандыгыл?

Аңаа хамаарыштыр мындыг чижектерни баштай көрүптээлиңер:

Садыг чанынга ийи авашкының чугаазы. 3-4 хар назылыг огу авазын бир чүве садып бер деп ээрешкен. Авазы ам акша чок, оон акшаланы бергеш садып бээрин эптеп-чөптеп чугаалап чадап каан.

– Ынчаар болза ыглаптар мен, ола – дээр, бичии оол могоаттынып, холун

авазының холундан шеле сопкаш, ыңай болган. Ава оглунуң шак ындыг дедир чаңын билер болгаш, оозунуң аайынга кирип, сөөлгү акшазын санай берген.

Бо таварылга чүнү чугаалап турарыл? Карак чажы-биле авазын «коргудуп» чаңчыккан, бодунуң ол хедер чаңы-биле күзээнин чедип ап чоруур, чаш-даа болза, ооң угаан-медерелиниң чүвени сайгарар шаа ол-дур. Ынчаар могоаттыныптарга, демей-ле авазы садып бээрин оол билер.

База бир чижек. Өске бажыңарга келгеш, бичии уруглар болганчок-ла бир-ле чүвени тудуксаар, алыксаар. Кажан берип каарга, ону ажыглаш, дедир салыр хөңнү чок, ыглап, могоаттынып-ла эгелээр. Ынчан бажың эзелеринге-даа, келген аалчыларның боттарына-даа дыка эпчок байдал тургустунуп келир.

Бо ийи таварылганың кайызында-даа ол чаш кижилерге «болур, болбас, ынчанмас, бар, чок» дээр чижектиг кижизидилгеге хамааржыр бөдүүн билиглерни уругга билиндирбээнин ажы-биле минир апаар. Чүге ындыгыл? Чаш кижини ындыг багай чаңчылга өөрөтпес деп чугаалаарга, ада-иелер аңаа боттары удурланып, уругларына болчур. «Чүве билбес чаш кижиди ышкыжыл, канчаптар чүвөл!» – дээр, аажок шыжыгарлар. Ада-иениң сеткилинде бичии-даа буруузуңган хевир чок, харын-даа чаш кижиди черле ындыг болур дээр хөөнү көстүп турар. Моон алгаш көөрге, чаш кижилер хамаанчок, улгады-даа берген чамдык кижилер кижизидилгениң бөдүүн аргаларына хевирлеттинмээни билдинип турар. Ынчангаш ол үстүнде бичии маадырларывыс уруглар коллективинге: уруглар сады, школага келгеш, үе-чегези эш-өөрүнүң аразынче белен кирип шыдавас, бодунуң туржун тыппас болурун айытса эки. Оон ам янзы-бүрү чөрүлдээр тыптырының чылдагааны ол.

Кижизидилгеге өг-бүлениң ролу

Чаш кижиниң кижиди болуп хевирлеттинери ада-иениң ролундан кончуг хамааржыр. Ада-ие кандыг болурун, ажы-төлү база ындыг болур деп улуг өгбелеривис чугаалап чораан.

Өг-бүлө дээрге бичии күрүнежигеш, социал бөлүк-түр. Өг-бүлө амыдыралы кижилерниң хууда херээ-даа болза, ында кижизидилгеге чөрүшкөктиг болгаш

өске-даа шиитпирлеп болгу дег социал айтырыглары өг-бүлө бодунуң күжү-биле шиитпирлеп шыдавас апарганда, бистиң, социал ажылдакчыларның болгаш өске-даа аңаа хамаарылгалыг албан черлериниң киржири албан апаар.

Бистиң ниитилеливисте эки кижилер хей-даа болза, кижизидилгези багай кижилер база аравыста эвээш эвес. Чамдык ада-иелерниң боттарына-даа, ниитилелге-даа харысалга чок болуп, уругларының кижизидилгезинге күш четпейн баар таварылгалар кайы хей. Социологтарның санап турары-биле алырга, өг-бүлелерниң янзы-бүрү хевирлери бар: эп-найыралдыг, чедимче чок (чарылган, арагалаар), долу эвес (бот авалар, адалар), хей ажы-төлдүг дээр оон-даа ыңай даңзыны уламчылап болур.

А.С. Макаренко

ажыл-даа чок, удуп каап, арагалап, белен чүве сүрүп, чер кезип тояап, аян-тээлээр-ринге сундулуу-ла кончуг болурлар. Шак мындыг кошкак эрлерниң хайындан чамдык херээжен кижилеривис амыдыралы дээр кызып, 2-3-даа ажилда дакпырлап ажилдап турары чажыт эвес.

А чамдык херээженеривис кандыгыл? Ол кошкак эр кижилерден черле дээрдевес: чараш херээжензиг омур-хевирин чидирипкен, кудумчуда аксында таакпы ызырып алган, эзирик көскүлөөнээр, эрткен-дүшкен улусче шорлуп, аас-дыл кылып, чалчыттынып чорууру шуут чованчыг. Шак ындыг харысалга чок ада-иелер ажы-төлүнүң өөредилге-кижизидилгезинче шуут кичээнгей салбас. Оларны каапкан, кайда чорууру-даа билдинмес таварылгаларны чок деп болбас. Чидип-чидип көстүп келгеш, чүү-даа болбаан дег агартынып, камгаланып шаг болурлар, безин буруулуг мен дээрзин шуут билинмези кайгамчык.

Канчаар хемчээр алырыл?

Ам канчаарыл деп айтырыгга хары-ылаары-биле сайгарып эгелээр, ажы-төлүн азырап, кижизидер аргазы шуут чок, боттарыңар билиңер дээр, ажы-биле сыгаттынарлар база бар. Ындыг таварылгаларда хоойлу-дүрүм олар-биле ойноп турбазы билдингир, чаш кижилерни камгалап, харысалга чок ада-иелерниң эргезин казыырынга чедир хемчеглер чоруттунуп турар. Шак мындыг чедимче чок өг-бүлелерден үнген уруглар бодун долгандыр турар багай салдарга алзып, кичээл үзөр, бажыңыңа хонмас, чер кезип тояар, аштап-суксааш, оорлангаш, полицияже-даа кире бээр таварылгаларны чок деп болбас, ындыгларны тускай учетта ап турар.

Өскүс-чавыс уругларны хоойлу езу-гаар төрөлдери азы буянның сеткилдиг кижилер-даа азырап алырлар. Кээргенчиг чаштарга ада-ие болуп буянның үүлени кылып чоруурлар хей. Чамдыкта аңаа удурланышкак-даа таварылгалар тура бээр. Чүл дизе ол өскүстерниң кижизидилгезинге күш четпейн баргаш, төрөлдөр аразында оларны удур-дедир октажыр, оларның чүгле акшазын алын дээр күзөлдиглери база турар. Назы четпээр кижини бодунга хүлээнип, азыраар сорулгалыг болза, аңаа улуг харысалгалыг болурун сагындырары артык эвес.

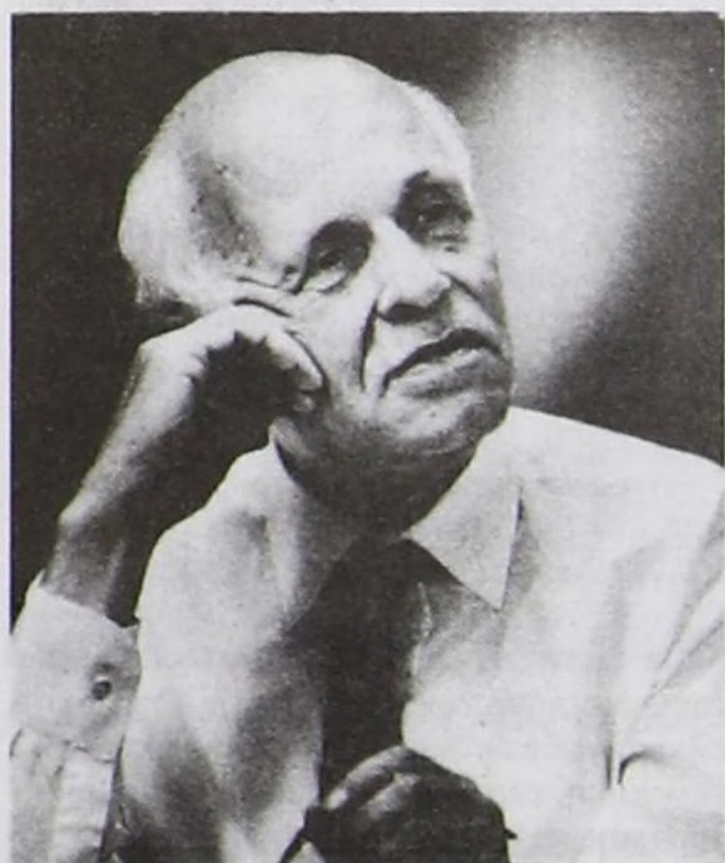
Кижизидилге айтыры өг-бүледен эгелээр болганда, ол-бо кижилерни буруудадыр мурнунда ада-иелер боттарындан бот-харысалганы негеп, улгаттырар ужурлуг. Шолаже кирип каанда, артканын башкыларның ажылы дээр хөөннүг ада-иелер бар. Ажы-төлүн кандыг өөренип тур деп безин сонуура-гавас, школа-биле көңүс харылаазаы чок болур. Уругнуң өзүлдээниң болгаш сайзыралының дугайында ада-ие кымны-даа мурнай кончуг эки билген турар ужурлуг. Өөредилге программанын угбайн баар таварылгаларда чамдык кошкак уругларны медик-педагогтук комиссияның түңнели-биле тускай чийгеткен программалыг класстарга өөредип турар. Чамдык ада-иелер ол шиитпирге чөпшээрешпес, чөрүлдээр үндүрүп, чаңгыс талалай башкыларны буруудаткаш турарлар. Херек кырында уруунуң азы оглунуң ниити сайзыралы өске өөрүндөн куду деңгелде дээрзин тайылбырлаарга, билбес болурлар. Маңаа чүнү түңнөй чугаалап болурун дээр, ада-ие болгаш школа аразында билишпес чөрүлдээлери тургуспас. Оң салдары чаш кижиниң сагыш-сеткил сайзыралына моондак болурун билзе чогуур. Ол чорукту болдурбазы-биле демнежип, кады ажилдажылганы, билчилгени чедип алыр ужурлуг бис. Бистиң сорулгавыс чаңгыс: чаш кижини эртем-билигге өөредип, чараш аажы-чаңга хевирлээр болур ужурлуг.

Раиса ОНДАР,
РФ-тиң Улус өөредилгезиниң
тергиини, ТР-ниң өөредилгезиниң
алдарлыг ажилдакчызы, РФ-тиң ЖЭ
база Тываның ЧЭ-ниң кежигүнү.

ХОВАР КИЖИЛЕР

Күрүне шаңналындан ойталаан кижилер

Күрүне шаңналындан ойталаары кайы-даа чуртка кончуг ховар таварылга. Бир эвес ССРЭ биле Россияның төөгүзүндө хөй-ниитиге билдингир апарган таварылгаларны алыр болза, күрүне шаңналдарын алырындан ойталаан кижилер арбын деп болур.

Академик Сахаров

Совет водородтук бомбаны чогаадып кылган эртемденнерниң бирээзи академик Андрей Сахаров ССРЭ-ниң күрүне шаңналындан эң-не баштай ойталаан кижиге. Водородтук бомбаны кылганынга кириген улуг үлүг-хуузу дээш эртемденни Социалисттик Күш-ажылдың Маадыры деп аттың үш алдын сылдызы-биле шаңнаан турган. Совет шериглерни Афганистанче 1979 чылда киригенинге удурланганы дээш, академик Сахаровтуң ол бедик шаңналдарның эдилекчизи эргезин 1980 чылда ССРЭ-ниң удуртулгазы күш чок болдурган. Бо шаңналдарны академикке Совет Эвилелиниң Коммунисттик партиясының чингине секретары Михаил Горбачев 1986 чылда дедир эгидер дээрге, Андрей Сахаров ойталаан. Чүге дээрге ол үеде совет шериглерни Афганистандан үндүрбээн, академик Сахаров оларны дүрген үндүрерин негеп турган.

Чогаалчы Юрий Бондарев

Күрүне шаңналдарындан ойталаар таварылгалар Россияның баштайгы Президентизи Борис Ельцин үезинде каш-даа катап болган.

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, чогаалчы, "Горячий снег", "Батальоны просят огня" деп алдарлыг номнарның автору Юрий Бондаревтиң 70 харлааны-биле холбаштыр ону Улустарның найыралы орден-биле 1994 чылда шаңнаар деп шиитпирлээн. ССРЭ-ни немец фашизмден камгалап, дайылдажып чораан

фронтучу чогаалчы хөй национал улус эптиг-демниг чурттап чораан Совет Эвилелин бузуп дүжүргенинге Борис Ельцинни болгаш ооң командазын буруудадып турган. Юрий Бондаревти Кремльче чалап, Президент Б. Ельцин аңаа Улустарның найыралы орденни тыпсыр дугайында дыңнадыгны чорударга, аңаа харыы кылдыр чогаалчы ажык чагааны бижи, ону солун-сеткүүлдерге парлаан. "Улустарның найыралын силер бускан силер. Ынчангаш силерниң холуңардан ол орденни алыр болзумза, меңээ Улустарның найыралы орденниң үнези чок апаар" деп фронтучу чогаалчы Юрий Бондарев дыңнаткан.

Генерал Рохлин

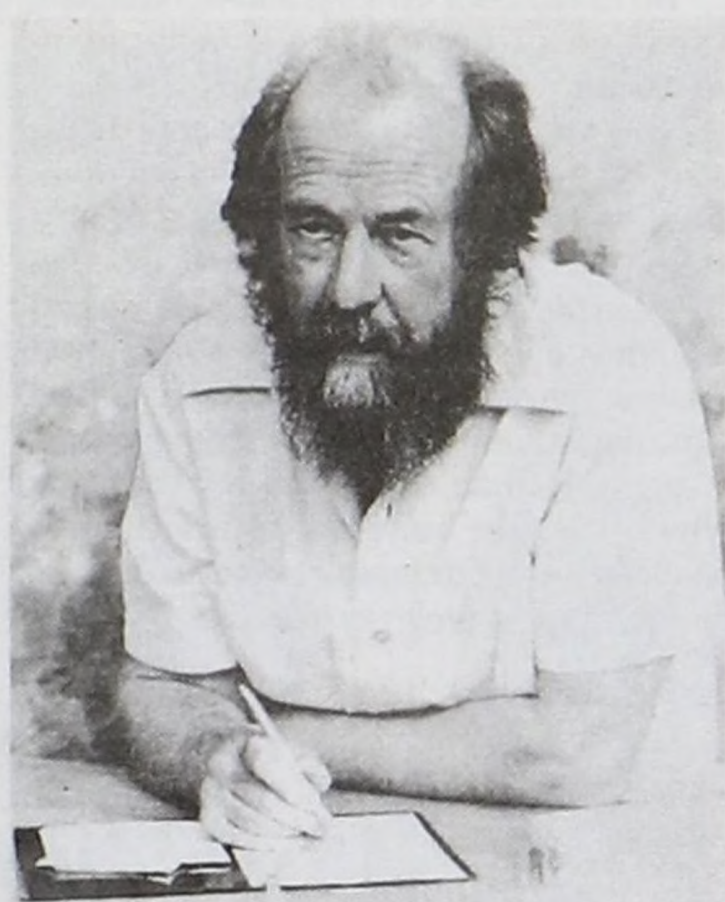
Генерал Рохлинниң дайынчы эрес-дидим чоруу, ат-алдары россияжи армияга эки билдингир, солдаттар болгаш офицерлер ону хүндүлээр, ооң дайынчы даалгаларын күүседиринге кезээде белен турган. Лев Рохлин Афганистанга дайынга 1982–1984 чылдарда киришкен, ийи катап балыглаткан, 1984 чылда аар балыглаткаш, амы-тынындан чарлыр часкан.

Генерал Рохлин Чечен дайынның база киржикчизи. 1994 чылдың декабрь айда ооң командиылаан дайынчы кезээ Грозный хоорайже халдап киргеш, аңаа быжыгланым, дайынчы дужаалды күүседип, солдаттары эвээш өлүрткен шериг кезээ болган.

Россияның дээди шериг командиылааның дужаалдарын күүседип турза-даа, Чечен Республикага дайынны чорудуп турарынга сагыш-сеткилинде Рохлин удур чораан. 1995 чылда генералга Россияның маадыры атты тыпсыр дээрге, Лев Рохлин ол шаңналдан ойталаан. "Чечен Республикага дайын – Россияның ат-алдары эвес, ооң хай-халавы-дыр. Хамааты дайынында кандыг-даа алдар чок" – деп, ол чугаалаан.

Генерал Рохлин 1995 чылда РФ-тиң Күрүне Думазының депутадынга соңгуттурган. "Россияжи армияга деткимче" шимчээшкени депутат Лев Рохлин 1996 чылда тургузуп, ону баштай берген. Ол үеде россияжи дээди эрге-чагырганың ажил-чорудулгазынга таарзынмаан, ат-сураа армияда эки билдингир генералдар, хөй санныг дайынчы офицерлер кежигүннери кылдыр кирген "Россияжи армияга деткимче" шимчээшкени сүртенчиг шериг-политиктиг күш апарган. Ельцин-

ни эрге-чагыргазындан дүжүреринге бо шимчээшкениң удуртулгазы белеткенип эгелээн деп дамчыыр чугаа-даа тыптып келген. Чогум-на бо чүүл генерал Лев Рохлинни 1998 чылдың июль 3-те боолап өлүреринге чылдагаан болган чадавас деп даап бодаашкынар бар.

Чогаалчы Солженицын

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Александр Солженицын совет эрге-чагырганың четпестерин шүгүмчүлээни дээш актыг черге шииттирип, хоругдал лагерьлеринге хөй чылдарны эрттирген. Бодунуң аар-берге салым-чолунга үндезилеп, «Архипелаг Гулаг», «В круге первом» номнарны ол бижээн. Оларны даштыкы чурттарга парлап үндүргени дээш, төрөөн чуртунга өскерликчи деп ону буруудадып, 1974 чылда Александр Солженицынни Совет Эвилелинден үндүр шөлээн. Б. Ельцинниң үезинде Александр Солженицын эрге-чагыргага "өпйелеткен" чогаалчыларның бирээзи апарган. Президент Б. Ельцин 1998 чылда орден Святого Андрея Первозванного деп шаңналды Александр Солженицынга тыпсыр дээрге, чогаалчы оон ойталаан. Бодунуң ындыг шиитпирин Александр Исаевич: "Россияны ядарап өлүрүнүң кырынга эккелген дээди эрге-чагыргадан шаңналды хүлээп ап шыдавас мен" – деп тайылбырлаан.

Ат-сураа чүгле Россияга эвес, а бүгү делегейге билдингир, күрүнениң бедик шаңналдарын чурттуң бирги удуртукчузу Президентиниң холундан дорт ап болур ат-алдарлыг кижилерден аңыда, бөдүүн россияжи хамаатыларның чамдыызы база күрүне шаңналдарындан ойталап турган таварылгалар бар.

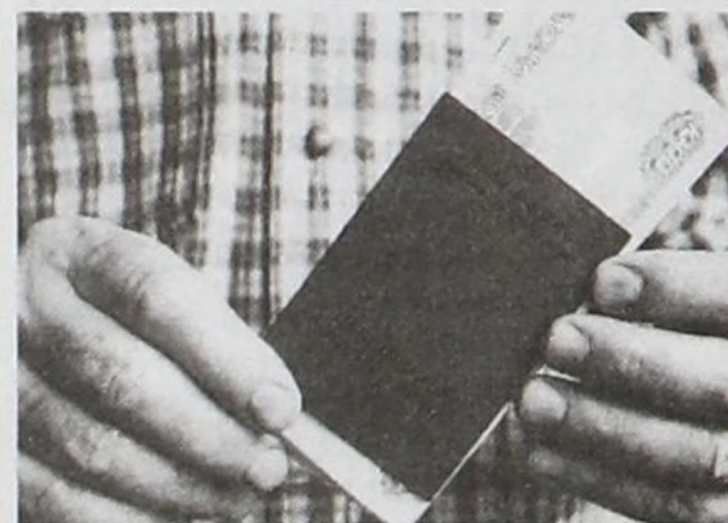
Фронтучу танкист, эрес-дидим чоруу дээш дайынчы орденнер болгаш медальдар-биле шаңнаткан Омск областан Евгений Похитайло, геолог Андрей Трофимук, Дагестандан шагдаа Умахан Умаханов, Архангельск областан башкы Надежда Константиновна Орешникова дээш элээн хөй хамаатылар Б. Ельцинниң эрге-чагыргазының үезинде күрүнениң бедик шаңналдарын алырындан ойталааннар.

Күрүнениң баштыңының мөзү-шынарындан, чуртту ол канчаар удуртуп турарындан күрүне шаңналдарының үнези база хамааржыр дээрзин бо таварылгалар көргүскөн.

(Россияның информация агентилелдериниң ажык медээлеринден)

Пенсия 8,6 хуу өскөн

Ажылдавайн турар пенсионерлер февральда өскөн пенсиюны алырлар. Январда үнгөн пенсияларны 5,9 хуу өстүргөн турган, февраль айда январьның ылгалдыг 2,7 хуузуң немеп каар. Тывада өстүргөн пенсиюны ажылдавайн турар 48 муң пенсионер алыр.

Россияда ажылдавайн турар 30,8 млн пенсионерлерниң камгаладыг пенсиязы 2021 чылда инфляция деңнелинден хөйге, 8,6 хууга өскенин сагындыраал. Федералдыг хойлуужудулгада өскертилгелер езугаар, 2022 чылдың январьдан ол 5,9 хууга өскөн, а февраль 1-ден немээни-биле 8,6 хуу четкен. Ажылдавайн турар пенсионерлерниң назылап кырааны дээш камгаладыг пенсиязы айда ортумаа-биле 1,5 муң рубльга көвүдөп, ам ооң ортумак хемчээли 18984 рубль четкен. Кижиге бүрүзүнүң пенсиязының өзер акшазы аңгы-аңгы, ол ап турар пенсиязының хемчээлинден хамааржыр. Азырадыкчызын чидиргени, инвалид болганының социал пенсиялары апрельде өзер. Шупту төлөвирлерни эде санаан, ол дээш Пенсия фондузунче барбайн барып болур.

Россияның Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбырының медээзи.

Уруглар пособиеси февраль 1-ден тура өскөн

РФ-тиң Социал камгаладылга фондузунуң Тыва Республикада регионалдыг салбырының дыңнатканы-биле, 2022 чылдың февраль 1-ден тура уруглар пособиеси өскөн:

- Уруг төрүттүнгенде, чаңгыс удаа алыр пособие – 28661,88 рубль болур, район коэфффициентизи-биле;

- Уруглар азырап олурар дээш алыр пособиениң адакы хемчээли – 10748,93 рубль болур, район коэфффициентизи-биле;

Пособиелерниң хемчээлдери 40 хуу район коэфффициентизи-биле айыттылган.

Тожу, Мөңгүн-Тайга, Тере-Хөл кожууннарның чурттакчыларынга пособиениң хемчээлин 50 хуу район коэфффициентизи-биле санаар.

Өске-даа айтырыгларны РФ-тиң Социал камгаладылга фондузунуң Тыва Республикада регионалдыг салбырының дараазында айыткан телефоннарынче долгааш, билип ап болур:

8 (394) 229-71-80, 8 (800) 600-00-00.

Бистиң корр.

"Шынның" почтазындан

Олимпийжи Артас САНААГА

Төрээн дылывысты камгалаар, хүндүлээр

1965 чылдың чазынында мен Тываның көдээ ажил-агый техникумунун 3-кү курузун дооскаш, чайгы практиканы эрттирип, Сүт-Хөл совхозунун директору Е.П. Соловьевтун хүлээп алышынынга киргеш, орустап мендилежиримге, ол тывалап харыылады. Ол мээң кайыын келгенимни, кандыг айтырылгыч чоруурмуну чүгле тыва дылга чугаалап сонуургады. Мен ам-на төрээн дылымга шуптузун тө каап бердим. Ол аразында бажымга бир кижиниң чугаалааны каттырынчыг сөзүн сактып келдим. 1950 чылдың эгезинде бир-ле малчын аалга, ооң ажил-амыдыралы биле таныжып, орус сөөктүг дарга келгеш, чөмөнгөш: «Спасибо» деп чугаалаарга, ол малчын: «Бодун сасыпба» — деп харыылаан дээр чүве.

Ол үеде совхозтарже, ылаңгыя школаларже, янзы-бүрү омак-сөөктүг улусту даргалалары-биле, тускай эртемниглерни чорудуп турганы чажыт эвес-ле болгай. Чижээ: Алдан-Маадырның 7 чыл школазының директорунга Е.М. Командрина, эргелекчи база ооң эжи М. Белова болур орус башкылар ажилдап келгеннер. Бистиң класывыстың башкызы татар уксаалыг Н. Ханипова турган. Совхоз директору Евгений Павлович Соловьев амгы Сүт-Хөл кожуунунун девискээрин 7 сумуну четтигип харыылап турган. Ол даргавыс эртенги ажил-хуваалдазын, хурал-суглааны чүгле тыва дыл кырынга эрттирип турганы сонуурганчыг.

Тыва дылывысты камгалап, хүндүлээр талазы-биле чогуур хемчеглерни албас болзувусса, эртемденнеривис сагыш човап чугаалап турарын тыва радиодан, солун, сеткүүлден бо-ла дыңнаар-дыр

мен. Ол черле чөптүг боор. Амгы аныяк-өскенивис, уруг-дарывыс уруглар садынга, школаларга, кудумчуга-даа чорааш, чүгле орус дыл кырынга бот-боттарының аразында чугаалажып турары чажыт эвес. Ол дээрге оларның өг-бүлезинде тыва дыл кырынга чугаалажып турары чегей болуп турарында.

Көрүңер даан, хүндүлүг номчукчулар, бистиң аравыста ажилдап-чурттап чоруур өске омак-сөөк кижилер тыва дылды хүндүлөп, арыг чугаалажып турарын билир болгай бис. Чижээ: американ сөөктүг Шон Куирк тыва дылга чүгле нарын сөстөрүни ажыглап тургаш чугаалажыр. Уругларын аңгы-аңгы дылдарга өөредип, кижизидип чоруур үлөгерлиг өг-бүлө.

Тывага келгеш, 20 ажыг чыл чурттап-ажылдап чораан тибет лама Геше Лопсан Тхуптен башкы улус-чонга дузазын, арга-сүмезин берип, чон-биле чүгле тыва дыл кырынга харылзажып, республиканың шаңналдарына төлөптүг болуп чораан.

Мен 1967 чылда Тываның көдээ ажил-агый техникумунун бирги техник-механиги болуп дооскаш, Көдээ ажил-агый яамызының дужаалы-биле, Эрзин кожуунунун Мөрен колхозунун кол инженеринге ажилдап турумда, Кызыл хоорайга көдээниң техниказының артык кезектерин харыылаар экспедитор албан-дужаалга Иван Тюкавин деп хамааты чүгле тыва дылга эвес, а моол дылга база арыг чугаалаар турган. Сөөлүнде дыңнаарымга, ол Эрзинниң алдын уургайынга ажилдап турган болду.

1990 чылда Чадаанага ажилдап баарымга, почта харылзаа чериниң ажилдакчызы (адын са-

гынмайн тур мен) орус омактыг аныяк кижичагырга чагаа-бижиктер эккеп берип турганын сактыр-дыр мен. Ол тыва дылга арыг чугаалаар кижича болду. Бисте 40-50 чылдар иштинде чурттап, ажилдап келгеш, бөдүүн тыва сөстөрүни безин чугаалап билбес болур, ол дээрге чоннун дылын, культуразын үнелевеске, сонуургал чок болганындан ындыг боор.

Сөөлгү үеде тыва дыл дугайында массалыг чөпсөктер таварыштыр, тус черниң радио-теледамчы-дылгаларына, келир үениң салгалына тыва дылывысты камгалап арттыраарының кол үндезинин республиканың өөредилге сайыды Алексей Храмцовтун чугулап чорударын эскердим. Телевизорга тыва дыл дугайында дамчыдылгага «кожуун» деп сөстү ажыглаанын бодаарга, тыва дылды сонуургаан боор деп бодадым.

База бир бодал телевидениеге «Тыва 24» деп каналды чүгле тыва дылга эрттирери күзөңчиг. Ылаңгыя эртемден социолог Байлак Тензинниң буддизм дугайында дамчыдылганын тыва дылга эрттирери таарымчалыг болгу дег.

Бо бүгү сактышкыннар, амыдыралга херек кырында болган чүүлдерни бижип турарының үндезини дээрге амгы салгалдың аныяк-өскени, харын-даа өске омак-сөөк кижилер тыва дылывысты камгалап, хүндүлөп чоруур болзувусса, моон соңгаар салгалывыска утундурбас боорунга бүзүрелим улуг.

Үнген Шагаа-биле байыр чедир-бишаан, кадыкшылды, аас-кежикти күзөдүм!

Макар ДОНГАК,
күш-ажылдың хоочуну,
хоочун бижикчи.

Йөрээл

Сая чарты четпес санныг тываларның Самнап, шүүрээр сорук-күштүг зири бооп, Саян ажыр, океаннар кежир ушкаш, Сая түмөн аймактардан шүүлгеннерни Ажып тиилеп, төрөл-чонга, төрээн черге Алдар-атты, хүндүткелди чаалап бердиң. Бөдүүн ээлдек тываларзыг аажы-чаңы, Пөрүксүмээр хүлүмзүрүү арнын каастаан Артас Санаа тыва чоннун адын сыкпайн, Алдын эвес, хүлер-даа бол, Олимпийжи медаль четкен мөге тыва оолду чону Омак-хөглүг, чоргааранчыг уткуп тур бис. Кап-шак кылдыр сегирип аар тудужуңну, Казырга дег, аваангырың салгап алгаш, Аныяктар оолдар-кыстар, биче чаштар Арат чоннун чагыг-сөзүн дыңнап чорааш, Ойлу к чок бооп, күжүн хилис чарыгдавайн, Өндүр дидим тура-соруун дөзээр болзун! Алдар-хүндү анаа чедип келир эвес, Ажыг дер төп, ажилгырын негээр болгай. Орлан-шоваа сээң соруун чалгын кылгаш, Олимпийжи бедиктерни чаалап, тиилеп, Тайбың чолдун эзини боор чаагай сөңүн Талыгырда өңүктөргө сунар болзун! Мөгелерден олимпийжи медаль манап, Чүрек ыстап, ийлээр четкен тыва чон бис. Ону биске чаалап берген Артас Санаага мөгейип, Йөрээл сөстөр сөңнээлиңер! Сүлдө-сүзүүн улам бедик бурунгаарлап, Олимпийжи алдын медаль чедип, алдаржы-ла!

Ким-оол САРЫГ-ДОНГАК,
ТР-ниң алдарлыг башкызы.

Башкыларның башкызы

Школага-даа, өг-бүлөгө-даа уруг-дарыг кижизидеринге ада кижиниң ролю улуг. Сөөлгү үеде школаларда эр башкыларны хаара тудуп турары кончуг эки.

Чоокта чаа бо чылдың январь 11-де 80 харлаан башкыларның башкызы Маадыр-оол Мөңгө-Чаяановичиниң дугайында бижикседим. 80 харны харлаза-даа, бо хүннерге чедир ам-даа башкылавышаан. Бодунуң шилип алган мергежилинге үрө-түңнелдиг ажилдап, чоннун ажы-төлүңге билигни берип чоруур башкы.

Ол Барыын-Хемчик кожуунунун Эрги-Барлыктың көктүг-шыктыг, бай-байлак Ак-Хем арбанынга бөдүүн арат өг-бүлениң үш дугаар төлү болуп, Ыяш-Адаа деп күзег черге төрүттүнген. Бодундан улуг угбаларлыг, ийи оол, бир кыс дуңмаларлыг чораан.

Школа дооскан соонда, шериг албан-хүлээлгезин эрттиргеш келгеш, Красноярскиниң политехниктиг институтун доозуп алган. Аңаа өөренип турган үезинде өөнүң ишти Лидия Санчааевна-биле таныжып алгаш, өг-бүлө туткаш, дөрт ажы-төлдүг болганын ол.

Чаа-ла дээди эртем чедип алгаш келген аныяк өг-бүлө ажилчын базымнарын Шагаан-Арыг хоорайның райком комсомол чериниң өөредилге килдизинден эгелзэн. Ооң соонда Ак-Тал, Эрги-Барлык, Барлык ортума школаларына, Кызылдың аңгы-аңгы училищелеринге, техникумдарына математика башкылап, Кызылдың башкы училищезинге директорлап ажилдап чораан. Ам бо хүннерде Тываның политехниктиг техникумунда математика башкызы болуп ажилдап чоруур.

Тывага бо башкы дег мергежилдинге бердинген аныяк оолдар хөй-ле болзунам деп күзээр-дир мен. Хүндүткелдиг башкыга «Башкы акым» деп шүлүмүнү бараалгаттым.

БАШКЫ АКЫМ

Эргеленген эргим чери Эрги-Барлыкка,
Эрес-шоваа улуг акым төрүттүнген.
Улуг-Калчан, Биче-Калчан алышкыларның
Угун салгаан башкы акым Маадыр-оол.

Удуртукчу ажилга-даа ажилдап чорааш,
Улуг сеткил сеткивейин, ол-ла боду арткан.
Школачы, студент ажы-төлдү өөреткен,
Улуг акым Маадыр-оолга чоргаарланыр мен.

Сеткилинден мергежилдинге бердингештиң,
80 харга четкештиң-даа, башкылавышаан,
Сеткил-чүрээ сергек-омак башкым сөңзэ,
Чедиишкинни, кадыкшылды күзөп ор мен.

Олчатмаа ХОВАЛЫГ, күш-ажылдың хоочуну.
Чаа-Хөл суур.

Тыва мультфильмнерни сайзыратса чүл?

Тыва дылывысты утпас деп бодаар болзувусса, чүнү канчалза экил? Ажы-төлүвүс чежемейиниң орустап чугаалап турза-даа, аайы-биле орус дыл кырынга чугаалажып турбайн, тывалажып чугаалажылыңар. Утказын билбес деп бодаар болзувусса, очулдуруп, сөстөрүниң утказын тайылбырлап тургаш-даа болза, чугаалажыры чугула. Школачы ажы-төлдү болдунар шаанче чагып-сургап, боттарывыс база арыг тывалап чугаалаарын кызыдаалыңар. Өг-бүлө иштинде ажилды шыңгы чоргузар! Анаа-ла шупту чаңчылдарны, дылын билири дээрден бадып келбес-тир ийин.

Каяа-даа дыңнаарга, ажы-төлүн эдерткен аныяк уруглар, оолдар дагын чүгле орустаар болур-дур. Удур-дедир көрүшкеш, тывалаар, а ажы-төлүнче көргөш, орустаар. Кижича бүрүзүнүн хууда херээ-дир. Ынчалза-даа иштимде хомудаар-дыр мен. Шын-даа орустажып турарлары бар-ла, чандыр-соора салып турарлары эңмежок. Чөгенир чордум, тывалар. Орус дыл кол-ла, ол чокта хөй-ле дижир.

Орус дыл кырында долгандыр шупту чүве чугааланып турар: интернет, теле-радио, солун-сеткүүл чүнү чок дээр. Долгандыр көрүп, дыңнап чоруурга, биче чоннарның дылын болгаш уксаазын чырык чер кырындан балап кааптар деп-даа турар ышкаш апаар.

Аът болуру кулунундан, кижича болуру чажындан болур-дур ийин. Ол анаа агаардан келген сөстөр эвес-тир. Бисти мурнай бо делегейге сылдыстар адаанга чурттап чорааш, бо чуртталгада сая-сая вектер бурунгаар улус чоннун көрүп каан үлөгер чугаазы-дыр. Шупту чүве өг-бүлө, бажың, ада-иеден эгелээр, ооң соонда школа, садикке кижизидилге уламчылаар. Школа, садиктерде тыва дылды ап каапкан дижик. Ам өг-бүлө, бажың бар-дыр. Ында төрээн тыва дылды ажыглалдан ап каапкан болза, ол-ла деп билип алыңар. Орустажып чугаалажыры-биле бөгүн кымны-даа кайгатпас бис. Харын-даа мен ону дыңнааш, бужурганып, анчыгзына бээр-дир мен. Ону чараш деп бодааш, орустап чорууру илдең, а херек кырында төрээн дылындан

ойталаары дег чүдөк чүве кайдал. Элээди 10-15 харлыг уруглар тывалап билбес мен дээрлери кайы көвей. Ол-даа, бо-даа дылды билип турар, чугааланып турар уруглар база бар. Садыгга 4-5 хар аразы тывалаар оолчук көргөн мен, авазы аныяк, чаражы кончуг шөвергин уруг. Тывалап чугаалажыр авашкылар болду. Ындыглардан үлөгерден алылыңар, чонум.

Тыва дыл кырында мультфильм, фильмнер чок-тур деп олурбайн, чугаалажыңар, номдан, тоолдардан, шүлүктөрдөн ыткык кылдыр номчуңар. Каш чыл болза дылын билбес улусту бастыр болур-дур ийин. Дыл билбес кижиниң салымы кээргенчиг-ле. Ынчалза-даа үениң агымындан чыда калбайн, тыва дыл кырынга мультфильмнерден үндүрүп, сайзырадыр болза база эки деп бодаар-дыр мен. Дылывысты камгалап арттырып алырының база бир күштүг кол чөпсээ бо деп сүмелеп турар мен. Шаандагы тыва тоолдарывысты мультфильмнер кылдыр көргүзүп чоп болбазыл?

Хирлиг-оол КУУЛАР.

ЭРТЕМ ХҮНҮНГЕ УТКУШТУР

Тоолчунуң хыралбас өнчүзү

(«Тевек-Кежегениң тоолдары» деп чыындының дугайында)

«Назын кыска, тоол узун –

Ындынналган өгбелерим одаан каапкаш, чоруй баап-тыр...

... Өжер четкен отту катап чүшкүрүпкеш,

Өске бир оол «Шыяан ам!» деп дилеп келир»...

/Антон Үержааның «Хөгүг эвес шүлүк» деп шүлүүндөн үзүндү/.

Бирээде, Тываның сурагылыг тоолчуларының ады-биле тускай чыындыларны үндүрүп турган чаңчылды эгидип, тоолчудан бижиттинген бар-ла тоолдарны чаңгыс номга парлаары – тоолчунуң ниити өнчүзүн тодарадырынга улуг уjur-дузалыг дээрзин барымдаалааш, «Тевек-Кежегениң тоолдары» деп чыындының чугулазын бадыйткаары.

Ийде, тоолчу Тевек-Кежегениң дугайында моң мурнунда билдинмес турган ооң намдарында чаа тыылган медээлер-биле номчукчуну таныштырары.

Үште, тоол ыдар чаагай чаңчылды эгидер аргаларны дилеп тыварыга салгалдар аразында харылзааларны тодарадырының чугулазын шынзыдары. Ону чедип алырынга бо чыынды ном кандыг уjur-дузалыг бооп болурулу?

Чоннуң сүлдези

Тыва аас чогаалда чаяан-дөстүг тоолчулар аразында үзүлбээн харылзааларны тодарадыры, аныяк салгалдарга дамчыдары, тоол ыдар аргаларны дилеп тывары – тыва фольклористиканың чугула айтырыгларының бирээзи.

Номчукчунуң кичээнгейинге бараалгадып турар бо чүүлүвүске үш сорулганы салдывыс.

2022 чылды Россия Федерациясында «Чоннуң материалдыг эвес культурлуг өнчүзүн кадагалаар чыл» деп чарлааны база Каттышкан нациялар организациязының (КНО) «Делегейниң үндезин чоннарының чылын» чарлаандан бээр 2023 чылда 30 чыл болуру – аразында харылзаалыг эгелээшкннер болгу дег. Мындыг магадылал улустуң үндезин культуразын, ооң иштинде аас чогаалды шинчилээр эртемге улуг идигни бээр боор деп эртемденнер манап турар.

«Сибирь болгаш Чөөн чүк улустарының аас чогаалының тураскаалдары» деп орус, тыва дылдарда 60 томнуг академиктиг серияның кол удуртукчузу, РФ-тиң Эртемнер академиязының чигине кежигүнү, филология эртемнериниң доктору, бистиң башкывыс Александр Бадмаевич Соктоев КНО 1993 чылды «Делегейниң үндезин чоннарының чылы» деп чарлаан турда, мындыг бодалын

илереткен: «Бодап көөрге, бо акция КНО-нуң болгаш чазак-чагырга черлериниң арын-нүүрүн хензиг када оожургадыры эвес-ле боор. Делегейниң үндезин чоннарының кол айтырыгларын шиитпирлээр уjurлуг тодаргай улуг ажылдың эгези боор деп идегээр-дир бис...» (цитаталарны З.Самдан орузундан очулдурган).

А.Б. Соктоев бо угланышыкын-биле боттуг ажылды бүдүрүп, үстүнде адаанывыс серияны – улуг төлевилелди амыдырал кырынга боттандырып тургаш, чамдык түңнелдерни кылган. 1980-90 чылдарда Сибирь болгаш чөөн чүк девискээринге аас чогаалын чыыр он ажыг эртем экспедициязынга киришкениниң түңнелинде, улуг дүвүрелин ол мынча деп бижээн: «Аас чогаал күүседикчизи салым-чаяанын ам-даа уламчылавышаан чоруур, каш кыя арткан шылгараңгай чечен-мергеннерниң улуг кезии назылай берген, шаг-шинээ кошкан, чааскаанзыргай байдалда чурттап чоруур боор-дур. Оларның улуг кезии эргижирээн оран-савада, амыдыраарыга таарымча чок байдалда; сагыш човаашкын чок, тоомча чок хамаарылгага бүргеткен; күрүнениң, тус чер даргаларының кичээнгейиниң кыдыында чурттап чоруурлардыр. Ооң түңнелинде, бис мындыг чаржынчыг байдалдың херечилери апардывыс: чон бүрүзүнүң национал культуразының чоргааралы болгаш сүлдө-сүзүүн бедии-биле тудуп кадагалап чоруур улуг тоолчулар, ыраажылар, чеченнер соңнай-мурнай удаа-дараа «кызыл-дустан» чоруп турардыр. Боттарының чер-чуртунуң кижилериниң хүндүткелин чаалап алган, оларның эргим ынак кижилери – Сибирьниң Гомерлери бүгү «сайзыраңгай» делегейге ажыттынып четтикпейн, изин арттырбайн чырык делегейден чарлып чоруп турлар...».

КНО-нуң мындыг чылды чарлаанындан бээр барык 30 чыл чедип турар үениң дургузунда А.Б. Соктоевтиң ынчан бижээн фактылары оон-даа артык дүвүрениң байдалда келген. Улуг тоолчулар, чеченнерниң боттарының ховартап бар чыдарындан аңгыда, чигине күүседикчилерниң дугайында эртемге эргежок чугула медээлерни бижип ап болур хире, оларның дугайында билир кижилер,

ажы-төлү, төрелдери безин чоорту эвээжеп, чидериниң кырында келген.

Шак мынчалдыр аас чогаалы дириг дамчыыр хевиринден тураскаал хевиринче шилчип эгелээн үеде эртем экспедицияларының чугулазын чүгле эртемденнер көдүрүп артканы чаржынчыг. Күрүнениң дузазы чокка бо ажыл барык болдунмас. Чоннуң төөгүзүңге, аас чогаалыга хүндүткел чок, ону кадагалап арттырбас чүве болза, ындыг чоннуң эрткендаа, амгы-даа, келир-даа үези, бот-тускайлаң культуралыг чон бооп делегей культуразын байыдар арга-шинээ чоорту чиде бээр дээрзин бүгүдө утпаан-на боор. КНО-нуң чидип бар чыдар чоннар дугайында озалдаан «сагыш човаашкыны» хоозун чар, анаа-ла меге лозунг апаар-дыр.

Тоолдарының сурагжаан төөгүзү

Сүт-Хөлдүң шылгараңгай тоолчуларының бирээзи Тевек-Кежегениң салым-чолу Тываның сурагылыг чогаалчылары С.А. Сарыг-оолдуң база Л.Б. Чадамбаның аттары-биле тудуш харылзаалыг болган. Тывага 1930-40 чылдарда эгелээн чырыдышыкын үезиниң тайлымы-биле оларның салгалына баштайгыларның үүле-ижи онаашкан. Ол баштайгыларның чогаадыкчы салым-чаяанының орукташканындан ийикпе, уран сөстү уруктажыр ажылдарының белдирлешкениндан ийикпе, 100 чыл эрткенде безин, оларның ат-алдары Тывага сурагылып артканы уjurлуг. Тоолчу Тевек-Кежеге, тоол бижикчизи Чадамба, тоол шинчилекчизи Сарыг-оол – бо үш буянын өгбелерниң кады кылган ажылы тыва аас чогаал эртеминге көскү исти арттырган болуп турар.

1947 чылда парлааттынган «Тыва тоолдар» чыындызының I-ги үндүрүлгезиниң эге чүүлүн С.А. Сарыг-оол бижээн. Ол дээр-ге тыва тоолдар дугайында эң-не баштайгы шинчилеп ажылы болган. С.А. Сарыг-оол бо чүүлүнде чыылда ажылының чугулазының дугайында делгереңгейи-биле бижип, ол үениң баштайгы идек-кейлиг чыыкчылары Ляндуп, Сарыг-Хаа, Мунзук, Кара-кыс, Идам-Сюрюн оларны онзалап демдеглевишаан, Чадамба дугайында мынча деп бижээн: «Эртем-шинчилеп институтунуң

Тевек-Кежеге Сүт-Хөлге 1892 чылда төрүттүнген.

директору эш Чадамба улустуң аас чогаалын чыырын кончуг чугулага көрүп, боттуг ажылдарны чоруткан. Тоолчу Тевек-Кежеге ашакты шуут албан черинге чалап эккеп алгаш, ооң билер тоолдарын дөгөрезин боду-даа бижип, өске бижир эштерге-даа бижидип дооскан.

Тоолчуну чалап эккеп турган үези дээр-ге 1944 чыл. Ынчан Тевек-Кежегеден ук чыындыда кирген «Танаа-Херел», «Мөге Шагаан-Тоолай» деп маадырлыг тоолдарны М. Кызыл-оол бижиткен деп каан, Л.Б. Чадамба боду дөрт тоолду бижиткен. Ол болза «Чеди алышкы» деп хуулгазын тоол база «Чыраа кулун», «Хунажык», «Койгунак» деп дириг амытаннар дугайында тоолдар.

Л. Чадамба биле М. Кызыл-оолдуң Тевек-Кежегеден бижиткени алды тоолдуң сөзүглелдери ооң соонда эртем шинчилелдеринге онзагай боттуг материал болган. Бо тоолдар 1944 чылда бижидилгезиниң соонда база ооң мурнунда-даа хөй катап парлааттынган, очулдуртунган болгаш сурагжаан.

Оларның даңзызын, нептерээн черлерин парлааттынган болгаш очулдуртунган төөгүзүн чыыра бижирге мындыг:

1. «Чыраа кулун» – ТТ (Тыва тоолдар), II, 1951 – И. Медээчи; ТНС (Тувинские народные сказки), 1954 – И. Плоткина, Л. Гребнев; ТНС, 1994 – З. Самдан.
2. «Хунажык» – ТТ, II, 1951; ТНС,

1954, 1955, 1971 – Д. Куулар, М. Ватагин; 1994; 7 вариант: Чөөн-Хемчиктен – 2, Улуг-Хемден – 4, Потанин, 1883, Таубе, 1978.

3. «Кодан» – ТТ, II, 1951; ТНС, 1954, 1994; 4 вариант: Бай-Тайга – 1, Сүт-Хөл – 1, Чөөн-Хемчик – 1, Таңды – 1.

4. «Чеди алышкы» – ТНС, 1994; 13 вариант: Улуг-Хем – 4, Чөөн-Хемчик – 3, Мөңгүн-Тайга – 2, Бай-Тайга – 1, Өвүр – 1, Кызыл район – 2.

5. «Мөге Шагаан-Тоолай» – ТТ, I, 1947 – С. Сарыг-оол; ТУТ (Тыва улустуң тоолдары), 1967; ТМТ (Тыва маадырлыг тоолдар), 1990; Гребнев, 1960; Таубе, 1994.

6. «Танаа-Херел» – Потанин, 1883; Катанов, 1903; Радлов, 1907; ЧЧ (Чогаалдар чыындызы), 1939; ТТ, I, 1947; ТУТ, 1967; Кенин-Лопсан, 1986; ТМТ, 1990.

Үстүнде даңзылаан тоолдарның янзы-бүрү хевирлериниң (эртемде «вариантылар» деп адаар) хөй катап бижиттингени, парлааттынганы – оларның Тывага аажок нептерээн турганын херечилеп турар. Оларның аразында «Танаа-Херел» деп маадырлыг тоолду 1944 чылда бижидилгезиниң ыракта мурнунда-ла сурагылыг аян-чорукчу эртемденнер бижиткен. Г.Н. Потанинниң бижиткени-биле – 1883 чылда «Танаа-Хэрэл» деп ат-биле эң-не баштай парлааттынган. Ооң соонда ону Н.Ф.

(Уланчызы 9-ку арында).

(Уланчызы. Эгези. 8-ки арында).

Катанов 1903 чылда, В.В. Радлов 1907 чылда үндүргөн. Тывага баштай 1939 чылда «Чыныды чогаалдар» деп номга парлаттынган. 1990 чылда бо ийи маадырлыг тоолдуң шүлүктээн хевирин С.М. Орус-оол «Тыва маадырлыг тоолдар» деп чыныдыга парлаан.

Тевек-Кежегениң тоолдарын орус дылче очулдурга, шинчилээн эртемденнерге Л.В. Гребнев хамааржыр. Ол 1960 чылда «Сказания о богатырях» деп чыныдыга база «Тувинский героический эпос» деп төөгү-этнографтыг шинчилелинге оларның сөзүглелин парлааш, сайгарган. 1971 чылда Москвага үнген «Тувинские народные сказки» деп Марк Ватагинниң тургусканы база Д.С. Кууларның эге чүүлүн бижээн чыныдыга «Хунажык» деп тоол кирген. 1978 чылда немец дылга, 1994 чылда орус дылга «Бёген Сагаан Тоолай» деп вариантыны Э.Таубе чырыкче үндүргөн.

Эртем талазы-биле 1944 чылда Тевек-Кежегеден бижиткен тоолдар хей катап парлатынган болуп турар. Ол дээрге ук сөзүглелдерниң бижидилгези эң-не долу болгаш шынарлыг болганын херечилеп турар.

Тевек-Кежегениң тоолдарының баштайгы бижидилгелери тыва аас чогаал шинчилээр эртемниң бүгү Россия деңнелинче үнеринге база улуг идигни берген. Баштайгы чыыкчыларның чогуур үеде кылган буянның ажылы даразында салгалдарның аас чогаал шинчилекчилеринге алдын үүже бооп, тыва аас чогаалдың делегейге үнер оруун база ажыткан. Шак ынчаар Тываның сураглыг тоолчулары Баазаңай Түлүш, Чанчы-Хөө Ооржак, Маңнай Ооржак, Самбуу Саая оларның чаңгыс одуруунга кирер ужуруг тоолчу Тевек-Кежегениң ады Тывадан дашкаар черлерде база билдингир апарган. «Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн-Чүк улустарының аас чогаалының тураскаалдары» деп орус, тыва ийи дылда үнүп турар 60 томнуг академиктиг серияның 1994 чылда үнген «Тыва улустуң тоолдары» деп 8-ки томунче (тургускан: З.Б. Самдан) Тевек-Кежегениң дөрт тоолу, дээр дээн үлегерлерниң аразындан шилиттингеш, эртем ёзузу-биле тайылбырлыг чырыкче үнген. Ол болза Л.Б. Чадамбаның бижиткени «Чеди алышкы» деп хуулгаазын тоол база «Чыраа кулун», «Хунажык», «Койгунак» деп дириг амытаннар дугайында тоолдар бо серияга парлаттынган.

Бо тоолдарның үлегерлиг болган ужуру чүдөл дээрге, оларны тыва аас чогаалының шылгараңгай күүседикчилери дириг чоруур үеде оларны бижидип четтигипкени эртемге кончуг үнелиг. Чүге дээрге олар утка-шынар, тургузуг талазы-биле эң-не бурунгу, долу болгаш чечен-мерген дылдыг чогаалдар болуп турар. Ылаңгыя маа-

дырлыг болгаш хуулгаазын тоолдарда тыва улустуң бойдусту диригжидер эң-не бурунгу мифологтуг билиишкенини, сүзүк-чүдүлгези – Дээрге чүдүүрү (тенгрианство), хам чүдүлгези (шаманизм), соңнай нептерээн сарыг шажын (буддизм) – бо бүгү үзел-бодалдар каттыштыр илереттингени-биле тыва чоннуң онзагай өртемчей көрүүшкүнүн шинчилээринге эртемге үнелиг үндезин дөс болган.

Солун төөгүлүг чаа медээлер

1944 чылда Тевек-Кежегениң тоолдарын бижидип тургаш, харааданчыг чүве чүл дээрге, эртем ёзузу-биле эң-не чугула негелделерниң бирээзи – тоолчунуң дугайында долу паспортизация ол үеде кылдырмаан, ооң допчу намдарын тодаргайлап тургуспаан болуп турар. Институттуң Эртем архивинде Тевек-Кежеге дугайында тайылбырлыг материалдар 2018 чылга чедир барык чок турган. 1953 чылда болган тоолчуларның I-ги следунуң материалдары база кадагалаттынмааны илереттинген.

Улуг тоолчу Тевек-Кежегениң допчу намдарында чаа медээлерни амгы үеде тодаратканы-выс солун төөгүлүг. Чүге дээрге бо тоолчунуң салым-чолу Тывада ховар апарган хей талалыг каттышкан салым-чаяанның, орус эртемде «синкретиктиг күүседикчи» деп адаар, тоолчуларга хамааржыр. Ол болза тоолдаар-даа, хөгжүм херекселдерин чазаар-даа, оларга ойнаар-даа, хөөмейлээр-даа шылгараңгай кижилерни эртемде ынча деп адаар. Ындыг тоолчуларны эртем ёзузу-биле шинчилеп тургаш, бир ажыктыг ужуражылгага таварышкан бис.

2008 чылда Чөөн-Хемчик кожуунче аас чогаал экспедициясының үезинде У.А. Донгак, Б.Баярсайхан олар-биле кады Тевек-Кежеге тоолчунуң төрелдери-биле ажылдаар аргалыг болган бис. ТГТШИ-ниң Эртем архивинде база парлатынган чыындыларда тоолчунуң фамилиязын азы Ондар, азы Ооржак, азы Сат деп-даа будалчак кылдыр бижээнин барымдаалааш, ооң намдарын тодардырын оралдашкан бис. Чадаанада Буян-Бадыргы аттыг чурт-шинчилел музейиниң ынчаардагы директору турган, культураның сураглыг ажылдакчызы, тоолчунуң ачызы Виктория Кууларовна Пюрюнааның сүмези-биле, тоолчунуң чанынга өскен, ооң оглунуң уруу Мая Монгушевна Ондар-биле Бажың-Алаак суурга ажылдаан бис. Сурап кээревискес, тоолчунуң шын фамилиязы Кара-Монгуш болган. Оон аңгыда, тоолчунуң хөгжүм херекселдери чазаар, оларга ойнаар, хөөмейлээр чорааны база илерээн.

Тоолчунуң оглунуң уруу М.М. Ондарның оглу, ТР-ниң

улустуң хөөмейжизи Мөңгүн-оол Дүктенмеевич Ондар өгбе кырган-ачазының хей талалыг салым-чаяанын дөзеп алган, ызыгуур салгаан күүседикчи болган. Ооң хөөмейлээр, игил-дээрден аңгыда, хөгжүм херекселдери чазаар, бичиизинде тоолдап чораанының дугайында авазының медээзи биске ажыдышкын болган.

Тевек-Кежегениң хей талалыг салым-чаяанының амгы үеде салгакчызы Мөңгүн-оол Ондарда шилчил келгенин эртем ёзузу-биле шинчилеп эгелээр дика чугула апарган. Мөңгүн-оолдуң тоолдаар чаяан-дөзүн моондаа ыңай оттуруп, быжыглап,

Тываның улустуң хөөмейжизи Мөңгүн-оол Ондар. Тевек-Кежегениң салгакчызы.

сайзырадыр сорулга-биле, өгбе кырган-ачазының тоолдарының сөзүглелдерин парлап үндүрери база ооң намдарын тодардыр ажылды эгелээн бис.

Допчу намдары

«Тевек-Кежегениң тоолдары» деп чыындыны белеткеп тургаш, тоолчунуң дөргүл-төрели, салгалдарындан чыгган материалдарга үндезилеп, ооң намдарында чамдык чугула медээлерни тодардып алыр аргалыг болдувус (ТГТШИ-ниң Эртем архиви, Аас чогаал фондузу, т. 317, д. 2285). Кара-Монгуш Тевек-Кежеге (адазының ады тодараттынмаан), шол ады Орустаар, 1873 (?) чылда Сүт-Хөл кожуунуң Кара-Чыраага, Улуг-Алаак деп черге төрүттүнген. Мооң мурнунда 1944 ч. бижидилгеден эгелеп ооң төрүттүнген чылын 1893 чыл деп айытканы чазыг бооп турар. Чүге дээрге ону көргөн, чанынга кады чурттап чораан салгалдарының медээзи-биле алырга, ол 1953 чылда 80 хар ажып, 90 хар чедип тургаш мөчээн бооп турар.

Тевек-Кежеге Сүт-Хөлдүң Чалбак-Хараганга чурттап чораан алдынчы кара-монгуштар уктуг 18 кады төрээндериниң бирээзи. Оларны «алдынчы кара-монгуштар» деп чоннуң адай берген төөгүзү шала тоолчургу аянче шилчил, янзы-бүрү хевирлер-биле төрелдериниң

сактышкыннарында арткан. Бир бадыйкал-биле, ол алышкылар алдын тып алырга, лама-башкы ном-судур ажыткаш: «Оран-таңдыдан буян-кежик таварышкан-дыр» деп көргөн. Өске бир сактышкында ол төөгү мынчаар кадагалаттынган: «Ачазы уругларының уруглары-биле кады чурттап турган. Бир катап бичии уруглары: «Чараш чүве тып алдывыс» – деп, оозу-биле ойнап турган (база бир сактышкында «Чылапча суун үндүр чажып-ла турарга, бир-ле катап кылагар чүве көстүп келген. Ол ынчаар тывылган чүвезин алдын деп билбээнер). Кырган-ачазы көөрге, боо чүш-

төвүт, орус, алтай, бурят; кыдат-тап кара-чугаалаар.

Бир акызы дарган, бир дуңмазы тевелиг тараачын. Баштай тывалар чүгле чиңге-тараа тарыыр турган. Оон ол алышкылар Чадаананың чанында Хайыракан эдзэнге эң-не баштай орустардан кызыл-тас ап, ону тарып, дээрбелеп чиирин өөренип алган улус ол дээр.

Тевек-Кежеге «Орустаар» деп шолалыг. Шаанда Россияның географтыг ниитилелиниң чер шинчилээр улузу-биле (картографтар) кады чер кезип чоруп турган. «Гобини эртип тургаш, арай деп дириг арткан бис» – деп чугаалаар. Чадаанага чурттап тургаш, эмнелгеге орус эмчилерге очулдурукчулап ажылдап турган.

Тевек-Кежегениң аймаан улус чамдыкта орустарга дөмейлээр турган. Чүге дээрге олар узун-шыырак, көк карактыг, коңзаң хаайлыг боорга. Шаанда тываларның чамдызы ыңдыг турган дижи. Амгы үеде Тевек-Кежегениң үре-садызының аразында ооң даштыкы хевир-дүрзүзүн улуг уруунуң оглу Виктор Кууларович Бүрүна дөзээн деп төрелдери санап турар.

Тевек-Кежегениң аажы-чаңы аажок кижизиг, шыңгыы кижиг турган-дыр. Чер кезиинге туралыг боорга, улузу ону «Тоянчы, ажылдап алган чүзү-даа чок, хамык чүвезин чок кылдыр кеззэн» дээр турган. Өгбениниң ыңдыг чер кезиинге, тоярынга сундулуг чаңын оглунуң уруу эмчи Г.А. Романова (Доржу) база уруунуң уруунуң оглу, артист М.Д. Ондар дөзеп алган деп төрелдери чугаалажыр.

Тевек-Кежегениң өөнүң ишти Кыстанмай Ак-Кирбиковна Ховалыг деп кижиг. Олар 3 ажы-төлдүг: улуг оглу Александр Тевекевич Доржу, 1912 ч.т., мал эмчизи; улуг уруу Белекей Тевекевна Пюрюна, 1919 ч.т., нам ажылдакчызы; бичии уруу Сайын-Хөө Тевекевна, 1921 ч.т., малчын. Чадаанага көжүп келгеш, мал эмчизи оглунуң чанынга ыяш өггө чурттап турган.

Ол үениң улузу-биле бир дөмей, Тевек-Кежеге бызаанчылаар, чазаныр, хөөмейлээр, ырлаар турган деп төрелдери сактып чугаалаар. Ооң уругларының уруглары кырган-ачазының тоолдарын дыңнап өскөн. «Бээжинден эккелген мен» – дээш, аът хевирлиг хаш (нефрит) хөөргени стол кырынга салып алгаш, тоолдаар турган. Анаа чугаалап-даа, аразында тускай аялгалыг алганып-даа ыдып орат. Чанында кижиг чок-даа болза азы удуп чыдар-даа болза, тоолун төндүр ыдар, «Тоолду үзүп болбас» дээр.

1946 чыл үезинде ооң тоолдарын Олег Сувакпит, Илья Медээчи, Юрий Конзегеш суглар база бижидип ап турган.

3. САМДАН,

ТГТШИ-ниң чогаал секторунуң башкарыкчы эртем ажылдакчызы, филология эртемнериниң кандидады.

куур узун кузумуур болган. Ооң чамдызы-биле даңза кузумууру кылып алган. Даа кожуунуң төлээзи бооп чыышка чеде бергеш, чагырыкчы-биле даңза солчуп езулашкан. Ол кижиг көөрге, даңза кузумуурун алдындан кылган болган. Бай кижиг: «Даштын кара аътты мөңгүн дериг-херексели-биле кады бо эдиң орнунга ап ал» – дээн. Алдын деп билбес болгаш, солчупкан. Боду дыка яды турган. Бир черден келген хевирлиг, чүгле боттарынга өй малдыг улус дээр. Улаан-Бырага (Ийме) хей чылгылыг Сафронов деп орус кижиге бичиилеп садып тургаш, хей мал орнап алган. Оозу-биле хей ажы-төлүн өстүрүп, өглөп-баштап алган чүве-дир».

Тевек-Кежегениң 18 кады төрээндериниң чартык кезии ламалар болган. Бир кады төрээнин, Меңниг-Хелиң деп кижини, контр дээш адып каапкан. Оларның эр улузу колдуу чиң сөөртүп, Моол, Төвүт чурту чедип турган дээр.

Тевек-Кежеге гүн-ноян Буян-Бадыргы-биле чоок таныжар турган. Буян-Бадыргы дүжүлгеге саадаар мурнунда ноянның чиңзе бөргүн, таңмазын Улаастайдан алырда, кады чораан чүве-дир.

(Бээжинге) чедип, ламалар-биле орукка чораш, дылдарны өөренип алыр турган. Ол хей дылдарны билер турган: моол,

ЕЛЕНА КУЧЕРЕНКО

Ийи дудуу амытанның чуртталгазы болгаш өлүмү

■ Чечен чугаа

...Ол хүн, чүге-ле ийик, ол чевегни эскерип каан мен. Ажаап карактавааны болгаш уттун-дурганы-даа дээш эвес — ыңдыг чевеглер-ле хөй. Ында дадарык крест мээң кичээнгейимни хаара туда берген. Ону ийи хоорзадан кылганы илдең, черже киир кадай идип каарга-даа, ийленип калган. Ол-ла — херим-даа, чечектер-даа чок. Чүгле уттун-дурган, кырын оят үглей берген дөң чер. Шак-ла ыңдыг көрүш чок хөөрлерниң аразында ол чүден-даа артык кээргенчиг көзүлгөн. Сактырга-ла, кажан-даа, кымга-даа херек чок ышкаш...

Кежээ дургу ол муңгаранчыг чевег мээң караамга көстүп туруп берген. Кырымзырай берген кожам Маша угбайны көрүп кааш, ол чевег дугайында оон айтырдым.

— Озалааш турар, демир крестиг бе? Аа, ол дээрге Дудуу-Сережаны ышкашыл — деп, ол харыылады. — Күжүрнү...

Ол улуг тынгаш, бир-ле чүвени сактып, боданы берди...

Сережка, шынап-ла, кежик чок турган. Төрүмелинден. Ооң кырган-авазы, суурда ону шупту анаа-ла Петровна дигир, чырык чер кырында кижилер аразындан кара чаңгыс аңаа бичии-даа болза чылыг хамаарылгалыг чораан. Ол уйнуунче көргөш, диш чок аксын чыппылады: «Эх, салымы бак төлүм, бүрлүп-даа каарың кай» — дээр турган.

Ынчанган болза эки-даа боор турду ыйнаан. Ынчалза-даа Сережка дириг чурттап чораан.

Ооң авазы, арагачы Маринка, медреседир ижип тургаш, иштиг апарганын билип кааш, тус черниң караң көрнүр кижизиниң уруг дүжүрери-биле бергени кара эмин ижипкеш, боду өлүп кал чазарга-даа, ол дириг арткан.

Аштааш, ыглап турган оглунга шугулдааш, үр арагалаанындан сергевестеп, угаанын чидир ижип алган ачазы Степан ооң арнының чартыын балды-биле чара шааптарга-даа, ол дириг арткан. Сережка ынчалдыр дөрт харлыындан дүрзү-хевир үрелип, дудуу апарган. Маринка оглунга ыңдыг кончуг ынак эвес-даа турган болза, ыы-сызын төп турган. Степан сергей бергеш, боду шагдаа черинге чеде бээрге, ону шиидип каан. Хоругдал черинге ол өлүп калган.

Маринка ашаа дээш кажы-далын үр-даа эдилевээнде, өске бир арагачы Генка дээрзи арагалыг шилин тудуп алгаш, чедип келгеш: «Барып агаарлап ал че, ыт оглу» — дээш, арны-базы шарыглыг Сережканы бир тепкен. Маринка оглунга болчур туржук, утка чок чаза-ла каттыргаш, чараазын сыыртынып, водкаже араатанзыдыр көрүп орган...

Бажыңыңа хөй-ле хүннер дургузунда чиир чем чок турза-даа, кожаларының огородтарындан кавырактанып ап тургаш, Сережка дириг арткан.

Чамдыкта харын, база арагалаар-даа болза, өйлүг ижер кырган-авазы Петровна, эвээш-биче чемгерер турган. Ооң ол энерели үр-даа болбас, дараазында арагалаашкынга чедер турган. Үр болбаанда ол өлүп каарга, оолчугашты хайгаараар кижичок арткан.

Хирлиг болгаш орбак-самдар, дудуу боорга, боду ышкаш самдарлар — ада-иези ышкаш суурнуң чурттакчыларының хөй кезии база-ла арагачыларның ажы-төлү безин, оон хая көрнү бээрге, дөмей-ле дириг арткан.

Чүгле каржы болгаш черлик-сиг апарган.

Хирлиг шала кырында ужуп калган авазы биле Генканың «сартыын» ишкеш, хонук-хонуу-биле өдүп-кузуп, моон соңгаар шупту чүве эки болур деп ааш кыннып чорааш, дириг арткан.

Он ийи харлыында, черлик-сидир оят тыртып алган бөлүк оолдарга таваржы бээрге, ону арыг иштинге дүн ортузунга чедир күштеп-хилинчектеп кааш, чүгле тынныг, өлүр кылдыр арттырып каарга, база дириг арткан. Эртенинде харын-даа аңаа мөөгүлөп чораан улус таваржы берген. Ойлу кок кем-херек үүлгедикчилерин тудуп алгаш, херекти оттуруп каан. Ол болуушкунуң соонда, халдавырлыг бужар аарыглыг кижиден дег, Серёжкандан улус дескелеңнээр, а ол улам оспаксыргай апарган.

Ол кызыл-сарыг баштыг Ольга дээш, моңнуп чыткаш, база дириг арткан. Ол аңаа ынак турган деп шупту улус билер турган. Ынчалза-даа Ольганың чанынга чедип, ооң-биле чугаалажырындан диттикпээн. Чүге дээрге ол чемдик-дудуу болгай. Ол хуузунда ынакшылындан хилинчектенип, хары угда ынак болгаш көөр хөөн чок сеткил долган карактары-биле чүгүртү көрүп, ооң чаны-биле дүрген-не эрте бээр турган. Ольга ооң соонда суурнуң чок дээн чараш оглу Иванга кадай кылдыр барып алган. Оларның шайлалгазынга суурнуң чону каш хүн улай хөглеп, дойлап келген. А Серёжка бодунуң бажыңының чанында сандайжыгашка олуруп алгаш, дыңнааланып олурган. Ооң соонда ол туруп чоруткаш, сери адаанга барып астына берген. Ынчан ооң боскун дуй тудуп бар чыткан хендири үстүп калган. Өлүм безин оон ческинер чүве дег.

Серёжка суурнуң школазынга шоолуг барбас турган.

«Өөрөнмес болзуңза, ачаң ышкаш, кара-бажыңга өлүр сен» — деп коргударга, арга чадаарда ынаар баар турган. Ол ачазы дег черле болуксавас. Ооң соонда тозан чылдар келген. Чон хоорайларже көжүп чоруп эгелээн, а суурга арткан улус — чамдыкы арагаже бажын супкан, кара таакпы-биле өңүктөшкөн, чамдыкы — өлгүлөп калган. Эвээш кижичок, кол нургулайында кырганнар, медреседир амыдырап арткан. Школага өөренир кижичок безин артпаан, амдыгаа чедир ол кымга-даа херек чок, октатына берген турары бо-дур ийин. Ол үеге чедир, Серёжка чамдык класстарга ийи-ийи катап олуруп чорааш, сес дугаар классты мөлдүк-калдык дооскан.

Ол ам чүнү кылып турарыл? Шупту улус-биле дөмей, ижип билер. Чүгле чааскаан ижер. Чамдыкта бодунга ишпес мен деп даңгыраглап алган-даа болза. Районнуң дүжер четкен заводунга таңныылдай берген. Улус аңаа өжү ханмаан чүве дег, артынга сымыранчып турганнар: «Кончуг дудуу чүвени. Ындыг дүрзүден кандыг-даа оор коргарла ыйнаан...»

«Ол кезээде чааскаан чораан».

Ынчалдыр элээн чылдар эрткен... Авазы Маринка кыжын эзирек чорааш, хөртүкке дүжүп өлүп калган. Генка чиде берген. Серёжка кара чааскаан артканын безин эскербээн. Ол черле кезээде чааскаан чораан болгай. Шак-ла ынчаар бодунуң бичии дөңчүгештиг чевээнге чедир чурттап каар-даа чадавас турган боор ийин ол.

Бир катап орай күзүн, аанаканын, билбестедир ижип алган чанын олургаш, орук ара хар кырынга, бир шагда авазы-даа ышкаш, ужуп калган. Ынчалдыр доңуп өлүп-даа каар турду ыйнаан. Ынчалза-даа ооң дүрзүңчүг арнын бир-ле чүве чылгап турганындан оттуп келген. Бүлүргей карактарын ажыдып келгеш, ол боду ышкаш коргунчуг дүрзүлүг чаңгыс карактыг, чаңгыс кулактыг ыт көрүп каан. Ыт ооң дүктүг тонунуң моюндурдуундан тырткылап: «Тур, кончуг мирит, доңуп каар сен» — дээш болган. Ынчан Серёжка туруп келген. Элеңейнип чорааш, бажыңыңа чедип келгеш, ызырты эдерип чораан ытты кирип алган.

Та кайыын келген, та канчап кемдээн ыт дээрзин Серёжка билбес болган.

— Чем чиксеп тур сен ыйнаан, билдингир — деп, ол хилиренген. — А сеңээ бээр чүве чок-тур. Че харын, аңаа чыт че.

Шала кырыңче эрги чоорган октап бергеш, хептенип алгаш, оол үне берген.

— Сеңээ ам база бе? — деп, самогон садар Нюрка айтырган. Харызын-даа манавайн, олче боралдыр өңнүг шилди сунуп чыткан.

— Чок, меңээ демги ол... Сөөктер болза... Азы анаа кандыг-бир...

— Чүнү-чүнү?

— Төлөп бээр мен.

— Эздередин ижип алган — деп, мүн артыы садып алгаш, чоруп бар чыткан Серёганың соондан Нюрка билиргеп сымыранган.

Чемдик-дудуу ыт чемненип алгаш, оолдун холун өөрүп чылагылаан. Манавааны чүүлден элдесинип, ыттың бөзүргей дылы дегген холунче кайгап көргүлээн. Бо хүнге чедир олче кым-даа ээ көрнүп чорбаан, ооң эң-не эргелелдиг дыңнаан сестери дээрге кырган-авазы Петровнаның: «Эх, салымы бак төлүм, бүрлүп-даа каарың кай» — дээр турган. Серёжка чоорту, кандайы кончуг, холун ыттың бир-ле кижиге кемдедир шаптырып алганы бажыңа оожум салып алган.

Оон эгелээш, чааскаанзыргай амыдыралдыг, кымга-даа херек чок чораан ийи дудуу амытан бот-боттарыңа чаңгыга берген. Оларга ам чылыг болгаш эки апарган. Ам-на Серёганы бажыңында манап турар бир амытан бар апарган. Ол ам-на Нюркадан чем артынчызы садып алгаш, бажыңыңа далажыптар апарган. Эжикти ажыдыптарга, бо делегейде чаңгыс борбак шынчы өңнүү болу берген ыды өөрүшкүлүг ээрбишаан, чассып уткуп кээрге, ол дыка-ла амыраар турган. Чок, ол араганы база ап турган, ынчалза-даа ону арай шеглээр апарган. Ооң соонда ол эвээш-биче чемни боду кылып турар апарган. Боду чемненип, Чаңгыс-Кулакты — ыдын ол ынчаар адап алган — чемгерер турган. Оларга дыка-ла эки апарган турган.

«Ийи дудуу боттарың тыпчып алган, көрүңерем ой» — дижи, оларны шоодуп каттыржып-даа

турганнар. Серёганың карактары чүгле каржы болгаш черлик кылдыр көөр эвес, а чымчак болгаш ээлдек апаарын база эскерип турганнар. Ындыг үелерде ол кым-бир чүве ону манап турар, аңаа ол херек дээрзин бодап кээри чадавас. Чоорту ол херим иштинге үгекчигеш кылгаш, Чаңгыс-Кулакты узун илчирбеге баглап каан. А оозу эрткен-дүшкен улусту ээрип, бажыңын шынчызы-биле кадарып турган. Шынында ону кадарган-даа дүжүк чок чүве-дир ийин. Серёгада алыр чүве бар эвес, шупту улус ону билер болгай.

Бир катап Чаңгыс-Кулак чиде берген. Илчирбезинден чештине бергеш, халып чоруй барганы ол ыйнаан. Серёга херим даштыңа үнүп келгеш, ырадыр көрүп алгаш-ла турарын улус эскерген.

Каш хонук эрткенде, суурнуң ашактары буттарың сый шаптырып алган ытты чоорганда салып алган эккелгеннер. Ол арай деп тынып чыдар, ынчалза-даа дириг болган.

— Ол Петкалыг кезектиң үүлгедии-дир... Бис көрдүвүс — деп, олар Чаңгыс-Кулакты черге салып тура, чугаалааннар.

Петка дээрге суурда билдингир кара таакпы тыртар, көк мелегей кижичок турган.

Серёга ыдының чанынга олурду дүшкөш, ону кускаптап алган. А оозу эззиниң думчуун орта багайтыр чылгап каан.

— Барып, бичии ижиптер бис бе, — деп, оожум ишкирнип чугаалааш, ашактар туруп чорупканнар.

Серёжка Чаңгыс-Кулакты арай деп көдүргөш, бажыңыңа кирип алган. Кежээликтей Нюрка соктап чедип келген.

— Мен-дир мен... Бо, силерге хайындырып эккелдим... Ижип аар силер бе... Че, акшаң ыңай кыл!

Ыт дириг арткан, ынчалза-даа ооң соонда ол кылаштап шыдавас болган, чүгле үңгээр.

Бир катап Серёга улуг аар ыаш тудуп алгаш, ооң чаңгыс борбак өңнүүн кемдедип каан Петкалыг кезектиң чыгыр черинче чорупкан.

Ооң соонда аңгы-аңгы чугаалар чоруп турган. Чамдык улус Серёга оларны анаа коргудар бодаан деп турган. Чамдыктары Чаңгыс-Кулакты канчап каандыр, оларның буттарың база сый шапкылап каар деп бодаан-даа дээрлер. Ийи хонук эрткенде, Серёганы ооргазынче бижек киир шанчып каан чыдырда тып алганнар. Ыды хондур-дүндүр ээрип, суурга дыргын кылдыр улуп туруп бээрге, улус каразый бергеш, Серёганы дилеп эгелээн. А Петка ол болуушкунуң соонда ис чок чиде берген.

Суурнуң ашактары мана-лардан хааржак чазааш, Серёганы орнукушудуп кааннар. Ону орнукуштукан дээр бе аан. Суурнуң чевээнге аппарып хөөп кааннар — ол-ла. Бажыңын дуй шаап кааннар. А Чаңгыс-Кулак? Чаңгыс-Кулак база катап чиде берген...

Россияның чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү Мария КУЖУГЕТ очулдурган.

КАТКЫ БАЖЫ КАТКАН ЭВЕС ...

Ашаа эртен туруп келгеш:

— Дүне диңмирээн, кызаңнаан, суггур чаъс чагган — деп чугаалаан. — Орта удуп чадап кагдым.

Кадайы:

— Чүге мени оттуруптаан сен! — деп, ашаан чемелээн. — Дүне диңмирээр, кызаңнаар, суггур чаъс чаарга, удуп шыдавазымны билер ийик сен чоп.

Дүне ашак-кадай орунунга удуп чытканнар.

Кадайы хенертен:

— Ашаам келди-и-и! — деп, алгырып үнген. — Дүрген соңгадан үне халый бэ-э-эр!

Ашаа туп-тура халааш, соңгадан үнеле халаан.

Бажыңының тоску кадындан ужуп бадып чыда:

— А мен бодумнуң-на кадайым-биле кады чыттым чоп... — деп, ашаа боданып чораан.

Бир ашак “бүдүү ынакшылы” бот кадайың бажыңыңа чеде берген.

Демгизи:

— Бижектерим шупту шаптылап калган. Чидидип берем — дээш, бижектер биле чаныы тутсуп берген.

Ашак бижектерни чидидип ора:

— Бажыңымга би-

жектер чидидер эвес мен, олар чүге кезээде чидиг чоор? — деп, боданып олурган.

Аныяк эрлер дужа бергеннер.

Оларның бирээзи:

— Сээң кадайың дыка чугаакыр, хөглүг, оюн-баштак уруг чорду але — деп чугаалаан.

Өскези:

— Ындыг кижиге харын — деп каан.

— Бир катап дыка солун анекдот чугаалаан — деп, эрлерниң бирээзи уламчылаан. — Ону каттыргаш, орундан аңдарлып кээп дүжөр часкан болгай мен...

Бирги классчылардан башкызы айтырган:

— Ленинни билер силер бе?

Шупту демниг:

— Ийе, билер бис! — дээн.

— Оо, төөгүнү дыка эки билер, эр хейлер — деп мактааш, — Ынчаарга Ленинниң дугайында кым таптыг чугаалаптарыл — дээрге, уруглар шупту хол көдүрген.

Башкызы бир оолду чугаалаа чедээрге, ол:

— Ленин дээрге тураскаал-дыр — дээн-дир.

Аяк шайны аартап ора...

Хойнуң эъдин кезектеп салыр ёзулал

Өгбелеривистиң хой эъдин кезектеп салыр ёзулалын база ооң ужур-утказының дугайында тайылбыр.

Тыва кижиге дүлгөн эъти келген кижилерге чедиштир салырда, хандан эгелээр, чүге дээрге дириг амытанны дөгөргө, баштай ханы көстүр. Баштай бышкан ханны, баарны, өкпени тус-тус үлээр. Ханны аксын улуг кижиге салыр, өгнүң эр ээзинге салыр. Келген кижиге бүрүзүңге борбак ханны бергеш, баар кескиндизин шаалдалап бээр. Ханны изии-биле чиир.

Хендирбени салырда, чарын болгаш дөрт узун ээгилерни шаалдалап салыр. Кезип чиирде, хендирбеден эгелээр. Хендирбени кончуг амданныг дээр, чүге дээрге дээрлерниң хары, чазы аңаа баштай дүжөр.

Чарын салырда, кегжир-безин шала аңгайтыр кескеш, халайтып каар. Дөрт улуг ээгини чарынга шаалдалап салыр. Чарын болза онзагай хүндүткелдиң чеми болур, ынчангаш чарын эъдин чааскаан чивес дижир, чүге дээрге когаралга таваржып болур, хадунмазындан чарлып болур. Тывалар чарынны ыдыктыг кылдыр көрүп чораан, ынчангаш чарын эъдин диштеп чивес. Чарынны шыйбактап база болбас, отка өртөткөш, ооң тиглерин көрүп тургаш, чүвениң ужурун билип алыр. Чарын-биле төлгө салыр чаңчыл тываларга шагдан бээр туруп келген.

Уттүг-чарын салырда, дөңмектиң чилигилг кезээн шаалдалаар. Кезип чиирде, уттүг-чарындан эгелээр. База катап сактып каалы. Уттүг-чарынның улуг үдү буянның

караа болур, биче үдү бузуттук караа болур, ынчангаш уттүг чарынны куурартыр хемдээр, ырадыр чалаптар.

Моюн салырда, үш санныг хензиг ээгилерни болгаш быгын эъдин шаалдалап салыр. Кезип чиирде, моюндан эгелээр. Тываларның мындыг бир чугаазы бар: «Күдээзиниң күжүн көөр, хүрең эътиң маңын көөр». Күдээ кижиге күштүг чүве болганда, кадыг моюн эъдин албан салыр. Оон ыңай байыр болган черге шүүлген мөгеге база моюн эъдин салыр. Хемчик кожуунар ынчаар мал кадарган кижиге моюн эъдин салыр ёзулал база турган, чүге дээрге малдың онча-мендизин кадагалап чоруур күштүг кижиге кадарчы деп хүндүлээни ол болур.

Төш салырда, төштүң кегжирин хоора кескеш, борбак эъти шаалдалап салыр. Хүндүлүг аалчыга төш салыр ёзулал ыдык аянынг болур. Төштү диштеп хемдивес, төрзэн иезинге каргыш чедер дижир. Тыва чурту эрте-бурунгу шагдан бээр хамнар чурту, ынчангаш шала күскээр хам

кижиге от дагыткаш, төштү отче киир каар ёзулал турган.

Төш-биле куда одун кыпсыр ёулал Хемчикке база турган. Өгнүң ээзи болур оол хаглыг оттуун шагарынга белен олурар. Келинни даштыыртан кирип келир. Өг иштинге олурган кижилер олла төштүң кырынга артышты, саржагны, кудурук чаан болгаш хүнге кургаан аът өдзэн бызамнаптар. Өгнүң барыын талазынга олурган оол оттуун шаккаш, төш кырынга кыпкан чагны салыптар. От кыва бээр. Келин кижиге үш катап ол отка тейлеп чалбарыыр, ол чүл дээрге ашакка барганы ол аалдың ада-өгбе дамчып келген одун уламчылап кывысканы ол болур болгаш ашаанга шынчы болурун илдеткени ол болур.

Артыш дээрге кадык-чагай болуру, саржаг — тодуг болуру, кудурук чаа — хүндүткелдиг болуру, аът өдээ дээрге чадаг чорбазы, үш катап тейлээри дээрге ожуктуң үш дажы дег болуру. Бо дээрге бурунгу тываларның сагып чораан база бир ёзулалы-дыр. Чода салыры чажыт аян-

ныг болур. Ие кижиге эр улустуң караанга көзүлдүр чөм чивес. Ие кижиге өггө келген аалчыларны чөмгөргө болгаш өскээр чардыгар чайы чок, ынчангаш ие кижиге дүлгөн бут эъдин хапка суккаш, хана бажынга халаңнадыр азып каар, үлгүүрге кастыынга ажитталдыр азып каар.

Ие кижиге чода чилиин сокпас, бүдүңгө шыгжап эдилээр чаңчыл турган. Ие кижиге кыры чилиин, ээгилерни болгаш кургулдай дөзүн салбас. Ие кижиге хой чаагын адыртпас. Кырызы сынган дээрге, каргыш четкени ол. Ээгилери көзүлгөн дээрге, арып баксырааны ол. Кургулдай дөзүн салган дээрге, ыядыр арны чок дээни ол. Чаак адыртпас дээрге, ие кижини хилинчектевес дээни ол, чүге дээрге ава кижиге төлүн божуурда, хамык чүстери кошкар, даван-даяа сулараар, чүгле албодунуң ийи чаагының сөөгү адырылбас дижир.

М. КЕНИН-ЛОПСАННЫҢ

«Тыва чаңчыл» деп

номундан алган.

Чурук каасталгазы

Василий БАЛЧЫЙ-ОЛДУУ.

Өрттедип каан өшкү кудуруу

Тыва чоннуң ындындан эртем-сургуулга өөрениичели кончуг ийин. Улуг өгбелерниң чагыг-сөзүн дыңнап чорааш, кижизитинген ажы-төл белен-селен частырыглар кылбас боор чүве. “Тейи дежик чүве ыш-каш, тенектиң баарда, кээрде, чоруу дөрт”, “шывыраңнааш аажылыг тенек уруг аал чуду болур” — деп, шуваганчылар бо-ла шугулдап чугаалажыр чүве. Амыдыралдан эскерип чоруурга, тенек кижиге ол олчаан улгаткыже ынчаар артар боор чораан. Бистиң класывыска база ындыг эживис чораан.

1950-60 чылдарда школага чурум кончуг шыңгыы турган. Башкы кижиниң сөзү — хоойлу турган болбас ийик бе. Өөреникчилерниң идикхеви бөдүүн турган-даа болза, арыг-силиг, өөрөдилгеже кижиге бүрүзү кызымаккай, ном чедишпеске, оочурлап, ачы-

ланчып тургаш, онаалганы албан кылып алыр. Класка ийи-чаңгыс кошкак өөренир улус база тургулаар. Канчаар-даа кызыдарга, шуут чер албас боор. Шыдавазында эвес, а чалгаазы-биле номкичээл тутпас болбайн аан. Бистиң ол бир эживис шуут хей. Онаалга ол кылбас, ооң кадында улус кочулап, шолалай кааптары база бар, ааспыраа дээрге, та кайыын кээп турар чүве, черле аастыгга алзыр хире эвес. А кажан башкы самбыраже кыйгырыптарга, аксындан чаңгыс сөс үндүрүп шыдавайн баар. Ынчаар-ла демдек салыр дептерге ооң адының дужунда “2”-ден хей демдек чок болур. Ооң хайы-биле класстар аразында чарлаан соцчарышка хамыктың соонга чыдып каар бис. Ол дээш багай өөренир уругларны эш-өөр база кыдыглаар. А башкылар ол үеде

ындыг уругларны кезедир сорулгалыг-ла ынчап турган чүве боор оң, улдуң төнерге, эң хей “2” алган улусту шугум чыскаалыңа үндүрүп келгеш, өрттедип каан өшкү кудуруу-

чуг кеземче школага ынчан турбаан. Өрттедип каан өшкү кудуруу тутпас дээш, олар дараазында улдундан тура шору кызар апаар чүве...

Ынчалдыр-ла бистиң ол классчывыска ужур дээш үзе-тура “3” демдек салып, класстан классче башкылар сөөртүп тургаш, доостуруп каан. Улгады бергенде безин эскерип чоруурумга, ында-мында кижилерниң эки-багын сураан, артык черге улус аразында аасдыл үндүргөн чоруурун бо-ла эскерер мен. А чогуум ол боду эки чүнү кылыпкан ирги дээш, шүүп кээрге, күрүңгө огулуг кылыпкан ажыктыг ажылы-даа чок, ында-мында аар-саар ажылдар кылып-ла чораан боор... Өрттедип каан өшкү кудуруу аңаа кандыг-даа өөрөдиг болбааны харааданчыг.

К. ИРГИТ,

күш-ажылдың хоочуну.

Чарлал

Реклама

Байыр чедириши

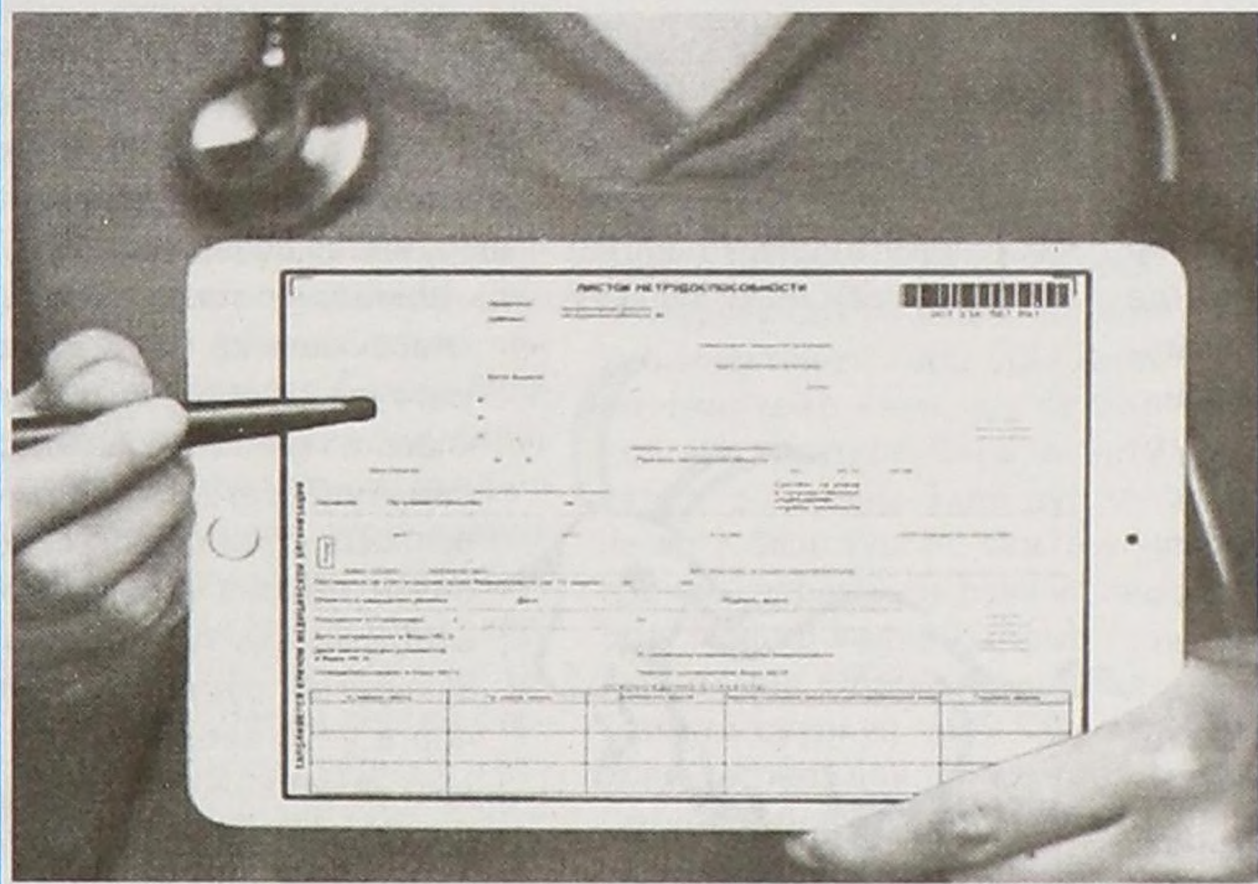
Бистиң эргим ынак ававыс **Маргарита Кыргысовна МИНЧЭЭ** бо хүн февраль 9-та 65 харлап турар. Ававыстың юбилейин таварыштыр байыр чедирип, аас-кежикти, быжыг кадыкшылды күзедивис. Ававыска дараазында одуругларны бараалгаттывыс.

Алдын хүннүң адаан орта бисти чаяп,
Арат чонга төлөптүг бооп өстүрүп каан.
Энерелдиг ававыска мөгейбишаан,
Эки чолду аас-кежик күзедивис!
Башты суйбап, чассыдарың эң-не эргим
Чагыг сөзүң, сургаалдарың утпайн чор бис.
Ажы-төлүң өзүп келген өөр-өнер
Чоргаарланып, узун назын чуртта авай!
Күзелдериң ала-чайгаар бүдүп чорзун,
Кадыкшылың кымдан артык быжыг болзун!
Чүрээвистиң ханызындан күзээривис,
Чүс хар чедир чуртта, авай, дилеп тур бис!
Ажыл-ишке тура дүшпес эрес-кежээ,
Өөр чонга аажы-чаңы чазык-чаагай
Ававыска 65 харлаан ою-биле
Өртемчейниң өңгүр чечээн сөңнеп тур бис!

Хүндүткел-биле
өөнүң ээзи, ажы-төлү,
уйнуктарындан.

ЧАА ДҮРҮМ**РФ-тиң күрүнениң кол санитар эмчизиниң үндүргөн чарлыы**

- Covid-19-тан аарааш, сегээн болза, февраль 6-дан эгелеп хыналда ПЦР-анализин дужаавас апарган.
- Аараан дугайында эмчиниң хуудузун (больничный лист) хаар азы узадыр дээн таварылгада силерниң-биле эмчи харылзажыптар.
- Чеди хонуктан эвээш үе дургузунда сегий берген улус хыналда ПЦР-анализин дужаап алып.

ПОЧТА РОССИИ

pochta.ru

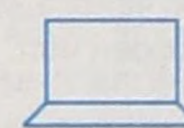
ФЕДЕРАЛЬНАЯ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНАЯ ПРОГРАММА

Подписка на газеты и журналы в подарок**Дерево Добра**

- дому престарелых
- детскому дому
- больнице
- сельской библиотеке

в любом отделении Почты

на сайте podpiska.pochta.ru

в мобильном приложении

Выбирайте из более чем 5900 газет и журналов

Благотворительная подписка на газеты и журналы

- детскому дому
- дому малютки
- дому престарелых
- сельской библиотеке
- хоспису

ПОЧТА РОССИИ

1

Зайдите на сайт

<https://podpiska.pochta.ru>

2

Найдите издание

Веселые картинки

Веселые картинки Журнал

3

Укажите адрес учреждения

Адрес

4

Укажите название учреждения

ФИО получателя - название учреждения

ФИО получателя

podpiska.pochta.ru

Инструкция для социального учреждения (впишите название и индекс вашего издания):

1. Найдите на <https://podpiska.pochta.ru> издание «Название», индекс П****
2. В поле «Адрес» укажите адрес социального учреждения
3. В поле «ФИО получателя» — укажите название социального учреждения.
4. Выберите период подписки.
5. Оплатите подарок.

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

Тыва Республиканың
Чурагайлыг хөгжүлдө яамызы.
Кол редакторнун хүлээлгезин
күүседип турар А.Н. АРАКЧАА.
Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси: 667000.
Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары: С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак — 2-17-94
Корректор: Ч.Н. Мачык, А.А. Лагбы — 2-17-94
Харылзаа, информация технологияларының болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Енисей эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.
Солунну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшлейин барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харылаар. Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860 Солун неделяда ийи катап үнер (среда, суббота). Номерни парлаггаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.
Солуннун сайтызы: //shyn.ru
Электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru
Неделяда тиражы 8698 кезек